У СОНЯЧНІМ КОЛІ

/

По кімнаті розходились густі, при-червонені від лампи сутінки. У кутках вони збирались темними вовнастими кущами й погрозливо ворушили своїми по-мацками.

А знадвору, крізь розм'якшену темінь весняної ночі пробивались молоді й ніжні, як крижини снігу, бірюзові карати світанку, де-не-де ще засипані мерехтливими зірками, що безсило змагалися з новим днем.

Карати повніли й ширились, врізуючись у вікна важким застигло-мертвим зором, і від того на столі виразніш окреслилось коло світла, що падало густим розчесаним снопом променів з-під зеленого абажура і встилало грубий помережаний зошит та чоловіче обличчя, тепер бліде й ніжне, з майже білястим, як льон, волоссям.

На коротку хвилину обличчя те одірвалось від зошита й задивилось у вікно, і широка, похила спина застелила світло. Тоді бірюзові карати яскравіш лягли на вікно й заговорили нестримним ранковим покликом.

Певне, від подиху вітру вони зненацька заколивались і посунули зеленими довгастими лапами у глибінь кімнати, упали на ліжко, де спав хлопчисько; хлопчисько уражено застогнав і простяг руки, ніби ловлячи зелене плетиво моху в лісі, але, не діставши моху, ще раз примирено зітхнув і, повернувшись до стіни, заснув іще смачніше. Тоді постать за столом потяглася, потерла руки й знову взялася писати.

Це була давня звичка для Івана Семеновича Косеня, засвоєна ще з реальної школи, з інтернатського життя, що перетворилася тепер в органічну потребу писати щоденника. Властиво, це був не щоденник, а, вірніш, інтимні записки, глибока й щира сповідь людини, вразливої й

самітної, що не могла б у своїх потаєних думках признатись найближчим своїм друзям чи знайомим, а записувала їх до зшитку коли-не-коли, як виникала в тім гостра потреба.

Тим-то в писанні їх була особлива потайна насолода й смакування — встати спозарання, коли ще всі сплять, і завести до зошита свої думки й переживання, мов відважно пройти крізь важкий і не знаний ще подвиг.

Сьогодні він записав:

"Квітень, 7

Лілю! Лілю!

Нехай це слово вириває́ться самотнім зойком, проте я знаю, що якимись потайними нитками воно в'яже мене з незнаними глибинами, з джерелами всього сущого, що своїми стрімкими потоками винесли й мене на якусь мить на поверхню світу.

Лілю!

Я знаю, що це гострий поклик моєї виснаженої спантеличеної істоти прагне вихопитись з покрученого виру, щоб ухопитись за перший корч і, перепочивши, про все розмислити. Та що я берусь за першу думку, як мені напливає безліч далеких спогадів, що гріють мені серце втраченою радістю. Тоді мене вабить — розчулитись до ніжного дитинства, впасти на коліна й уклонитись їй за великі страждання, за її дивну відважність: родити й множити життя.

І від того мені розпалює мозок; мозок горить і розбризкує вогняними іскрами; у них спалахує моє серце і сичить від жадоби признатись, повідати комусь ці потайні мої муки... А проте я знаю ж, що так ніколи не скажу, не впаду на коліна й не заплачу, бо сльози в моїх очах давно

вже виплакані й висохли до краплі; і яких би сил треба було, щоб вони полилися знову!

Та, власне, я й не можу сказати, звідки походить моя розчуленість,— каяття це чи звичайний розм'якшено-лірич-ний настрій. А що я мовчу й нікому не признаюся в тім, розпечені думки піняться, розриваються й затоплюють мозок; від того світ застилає переді мною густими запонами,— і мені стає поночі. Вірніш, я бачу все, але ніщо з того не доходить до мене, бо моє серце кипить у вариві тих смоляних думок".

На цьому Іван Семенович і скінчив сьогодні. Проте було ще рано і хлопець спав, то Іван Семенович узявся готуватись до лекції з фізики, що її мав читати увечері робітникам вальцьового млина на околиці міста.

Тим часом карати розірвали свої кришталеві ребра й виросли у великі кружала; кружала непомітно розіпнулись у великі запони, що тепер звисали в небі,— блакитно-бірюзові вгорі, притемнені на складках тінями й силуетами дерев, а знизу з густими оксамитовими торочками.

Пізніш, як Іван Семенович читав, хтось непомітно й крадькома зняв і ті запони; небо, мов з нього злущилась крига, виступило блакитно-шовкове, білясте, молоде; краєм лісу по той бік яру, по прикоренках дерев послалась вогнясто-черво-на смуга; просвіти неба крізь галуззя дерев у саду заговорили ранковою радістю; світло з-під абажура замкнулось у ще вужче коло. Іван Семенович одірвав очі від монографії з фізики про світло й придивився.

Настав справжній ранок, галуззя з саду зазирало просто у вікна, прикоренки дерев підперезались червоним оксамитом, а в відчинену кватирку зразу ж жваво й гомінко заспівало птаство і вдарило густим весняним ароматом — свіжим духом трухлявого листу, землі й молодого зела.

Іван Семенович кинув читати й узявся поратись. Треба було внести дров, розпалити грубку й поставити сніданок. Це, певне, забрало не менш як півгодини, бо залізна грубка довго диміла й не розгоралась, потім треба було розшукати, де стояло пшоно й картопля на ранішній куліш. І тільки поставивши на вогонь картоплю, він став умиватись.

Знизу дійшов галас з інтернату педтехнікуму — вставали студенти і, як завжди, зводився лункий гомін, бджоляно-густий, але молодечий і жвавий. Поблизу від приміщення, на Другім поверху в коридорі хтось обережно тупав: певне, вже й тут починалось ранішнє життя.

І, певне, від того ранкового гомону прокинувся й Юрко. Він протер очі, відкинув волосся, що звисало покошланими пасмами, потягся і мерщій озирнувся.

— А ти вже встав, татусю?

— А вже, як бачиш,— обізвався з кутка Іван Семенович, промиваючи пшоно.

— Ой, бідненький! І то ти сам і сніданок вариш?

— А варю.

— А хіба Варвари Карпівни ще нема?

— Нема.

Юрко затих і замислився. Потім раптово скочив на долівку й збентежено поспитав:

— Татусю! А Федорка ще дома?

— А звичайно, дома.

— Татусю! Я пожену сьогодні пасти її. Добре? Горик Андрія Петровича он пасе, Настуся теж казала, що пастиме. Татусю, я хочу сьогодні погнати Федорку,— я знаю, де кози пасуться!

Іван Семенович пильно придивився до Юрка і, розмішуючи куліш, неохоче сказав:

— Ну, та добре. Тільки, звичайно, пізніш, Юрочку!

— Значить, можна, татусю? Ой, який я щасливий; який ти добрий, татусю, любий!

Юрко мерщій підбіг до Івана Семеновича і, обнявши його за шию, обсипав поцілунками в бороду та вуси. Іван Семенович поволі випростався й сказав:

— Ну, Юрку, стидайся. Ти ще й досі без штанів.

— Так я зразу ж і надіну їх, татусю! Справді, я зразу,— пробачливо сказав Юрко і мерщій побіг до ліжка одягатись.

Іван Семенович усипав нарешті пшона, помішав його, засмажив салом і, коли все знову вкипіло, відставив куліш, а на плитку поставив воду до кави і, вимивши руки, підійшов до ліжка утертись.

Юрко хватькома одягався. Іван Семенович поглянув на його обличчя, що так виразно нагадувало матір, потім мимоволі перевів зір свій на її фотографію, яка висіла над ліжком. З картки Л і ля визирала зовсім молода, ще бувши тільки нареченою йому. Вона стояла на брукованій доріжці, серед густої липової алеї в парку графа Мусіна-Пушкіна, де жила того літа як репетитор дітей молодого графа. Була вона в білому чесучовому пальті, з широким капелюхом, з-під якого визирало збите

волосся, з білою парасолею під рукою. Вона зацікавлено дивилась просто перед себе; на обличчі їй застигла розчулена, тиха посмішка.

Плями пожовтілого листу, що послались по брукові, вражада невиразним смутком і тривогою, і постать Лілина від того здавалась особливо крихкою й ніжною.

Він дуже добре пригадує її такою, як вона була на фотографії, всю-всю, а надто каштанове м'яке волосся, яке висмикалось їй з-під капелюха ніби для того, щоб гостріш підкреслити всю безпомічність її постаті. І ще виразніш він пам'ятає те враження, що зосталось від неї з першого ж знайомства і що, власне, збереглось у нього й до сьогодні — збентеженість, заплутаність, розгубленість, безпомічність цієї людини. На її тендітні плечі ніби хтось поклав великий тягар, і вона рвалась і метушилась під його вагою, а не могла чомусь скинути його. І цей тягар, мов важкі рами, ще гостріш підкреслював її ніжну й тендітну натуру, вразливу й болісно-безпомічну,— і можливо, що це саме й привабило його, викликало чуття співболю й жалю разом із ніжною турботливою любов'ю.

"Тепер,— він подумав,— її справді перерізано тим тягарем; лінії пройшли двома діагоналями прямокутника від плечей, перетнувшись у грудях, десь близько від серця. Вона, справді, поламана й побита. Але не від нього, принаймні спочатку. І гірше за все, що пережиті колись турботи й болі вимагали тепер відплати, винагороди. Хтозна, певне, світ в основі становить нуль, цю центральну точку рівноваги в підйомі. Недарма ж ті мудрі індуси додумались до цього нульового принципа".

Але гострий, невгамовний біль, біль утраченої рівноваги, а може, злагоди й щастя, пожадливо й голодно смоктав йому серце. Втім, він одвів очі від фотографії й зітхнув.

Погляд йому зненацька зустрівся з Юрковим — хлопчина стежив за ним глибоким проникливим зором. Ніби здогадуючись, про що думав Іван Семенович, Юрко тихо й засмутнів-ши спитав:

— Татусю! А мама швидко прийде додому!

— Не знаю, дитинко. Як тільки видужає, ми зразу ж і привеземо її додому.

— А що ж болить у мами?

— Живіт, дитино!

— Ото так довго?

— А довго.

— Ой, скучно без мами! Хоч би на годину якусь побачитись!

Іван Семенович замислено поглянув на нього й здогадливо сказав:

— А знаєш, Юрку, ми сьогодні підемо до мами вдвох. Може, ти побачиш її хоч у вікно.

— Ой, ой, ой! — Юрко заляскав у долоні, поскакав на одній нозі і по тому раптом крутнувся й припав до вікна. Сад увесь залило сонцем, дерева розімліли в нім і пахтіли молодим глеєм пуп'янків; густі потоки аромату й пташиного співу нестримно линули у вікно. Юрко повернувся й серйозно, тоном дорослого сказав:

— А я, знаєш, боявся, що мама помре. Що б ми тоді робили, татусю, без неї?

Він пильно поглянув на Івана Семеновича, ніби вивіряючи, яке враження справлять ці слова, а далі з м'яким докором додав:

— Бачиш, а ти так завжди сваришся з нею.

— Ну, дурненький, чого ж би мама померла! Ти не повинен і думати про це.

— А я так боявся,— сумно відповів Юрко.

Іван Семенович позирнув на хлопця та, раптом розчулившись, притиснув його до себе й поцілував у чоло. По тому, ніби засоромившись цієї ніжності, ляснув його по плечу й сказав:

— Ну, а тепер умиватись! Чого ти так стоїш замазурою? Юрко, ще замислений, поволі, під вагою тих думок пішов до

вмивальника.

Потім прийшла Варвара Карпівна, з колишніх вихователь ок єпархіальної школи, що правила усю цю пору за господиню в Івана Семеновича. Вона боязко й крадькома пройшла до кухонного стола в кутку й тільки вже звідти обізвалась:

— Ой, серце, ви не будете сердитись? Я так спізнилась сьогодні.

Але Іван Семенович похмуро зиркнув на неї й холодно сказав:

— Накривайте на стіл, Карпівно!

— Добре, добре, серце! Я зразу. Тільки не гнівайтесь. Ви ж, їй-богу, такий добрий! Чи не можна у вас хоч бичка потягти? Повірте, з самісінького вечора й росинки не мала в роті.

Іван Семенович запропонував коробку з махоркою; Варвара Карпівна повагом і мрійливо скрутила цигарку, пожадливо затяглась і лише тоді взялася готуватись до сніданку.

За сніданком вона жваво розповідала міські новини. Найбільш вразило її те, що в єпархіальній школі церкву відвели під червоноармійський клуб, і вона тепер разом з багатьма бабами міста обурена з того.

Але Іван Семенович мало слухав її. Поснідавши нашвидку, він звелів подоїти й нагодувати козу Федорку, зварити дечого в лікарню Лілі, а сам, узявши кошель, пішов на базар у місто.

Він ішов, збентежений силою тих дрібних справ, що йому треба сьогодні зробити, а тепер ще й уражений, ніби блискавкою, тим неприємним чуттям, яке в нім породила Варвара Карпівна. Вона взагалі дратувала його своєю попівською сентиментальністю, сласною й нечепурною, і іскра цього роздратування вже й сьогодні пройняла його.

//

Отже, день, дарма що був весняний і рясно розбризкував сонцем, застрибав тепер для Івана Семеновича у безглуздій метушні. Цьому було чимало причин. По-перше, довелося йти на базар і витратити силу часу, торгуючись з селянами та перекупками, щоб купити трохи пшона, крупів, олії, молока, сметани, узвару і ще деяких дрібниць. Повертався він з базару вже під пізній сніданок, певне, десь по дев'ятій годині, коли вже всі службовці були на посадах. Вулицями де-не-де можна було побачити ще селянина, що, повертаючись з базару, бовтався з возом у калюжах. Сонце тепер било просто в чоло, і розварена від нього мла повисла серед голих садів. Звідти від запашних галузок доходила через паркани невгамовна, гомінлива метушня кузьок. Вийшовши на вигін, Іван Семенович відчув, як у груди вдарило пахтінням розпареної трави, тіло пройняло млостю й молодечим лоскотом. Іван Семенович розстібнув

пальто і зворушено роздивлявся. Втім, вага кошика зразу ж нагадала, що треба квапитись додому.

Дома застав він велике безладдя. Прив'язана під хлівом Федорка крутилась навколо стовпця й мекала. Отже, їсти їй не давано і не знати чи й подоєно. У хаті було все порозкидано, не прибрано, обід у лікарню не був ще готовий, а біля вікна сиділа Варвара Карпівна, смаковито смоктала цигарку й замріяно дивилась у сад. Кущ ялинок густими синіми тінями застилав половину правого вікна, тоді як друга половина тепер упірнула в біле розпарене від сонця небо й дзвеніла густим невгамовним гудінням кузьок.

— Сонце! Ви не будете лаятись, що я розчинила вікно? Господи! Надворі така благодать! І раю самого не треба! — сентиментально вигукнула Варвара Карпівна і, сміючись, подивилась просто на Івана Семеновича.

— Ну да, це дуже добре, Варваро Карпівно. Але що у вас тут діється? —похмуро вимовив Іван Семенович.

— Ой, серце! Я зразу все приберу! — схаменулась Варва ра Карпівна. — Я в одну хвилину!

Вона мерщій схопилась і взялась поратись.

— А Олені Павлівні все вже наготували?

— Нічого, не турбуйтесь, серце! Воно вже все вариться.

— Не готове, значить? — збентежено закричав Іван Семенович.— Чому ж ви не зварили й досі? Значить, ви оце тут сиділи і мріяли про солодощі кохання? Га?

— Та ні ж бо, серце! Щось дрова не горять.

— А чом же ви Юрка не послали сухих принести?

— Так Юрко, серце, пішов десь бур'яну нарвати козі, бо лушпайок вона не схотіла.

— Ет, чорт! Та що ви собі думаєте? —раптом закричав Іван Семенович. Умить усе зірвалось, як смерч, і Іван Семенович зловтішно пустився на догани. Варвара Карпівна стояла біля грубки, похиливши голову, й злякано поралась. Однак це ще більш дратувало Івана Семеновича, і він, вийшовши в коридор, зненацька помітив сухе поліно і, взявши його, сердито пошпурив у кімнату до грубки. Це вкінець зігнало йому лють, але, щоб не показати цього, він знову зайшов у кімнату й силувано став гніватися за козу.

Варвара Карпівна стояла в кутку кімнати, застилаючи ліжко, й боязко та вражено дивилась на нього вогкими від сліз очима.

У кімнату вскочив розчервонілий, захоплений, з блискучими від весни очима, Юрко. Він пробіг усі східці й коридор, гнаний тими буйними силами, що сп'янили його, а тепер умить спинився, гостро відчуваючи, що в хаті стався новий клопіт, і запитливо пробіг очима по батькові й Варварі Карпівні. Рука з бур'яном сама собою опустилась.

— Де ти був так довго?

— Я ходив по бур'ян Федорці, тату!

— А ти знаєш, що вже зараз пів на одинадцяту і давно пора її годувати?

— Я ж цього, татусю, не знав!

— Як не знав?

Обличчя Юрасеве зразу ж перекривилось, і він, ніби вжалений страхом, що його святочну радість буде розбито, раптом закричав гостро й розпачливо:

— Ну, не треба ж лаятись, татусю! Я цього не хочу. Він прожогом кинувся і ткнувся обличчям просто в ноги

Івану Семеновичу. Мабуть, це було сильніше за всяку догану, бо зовсім обеззброїло Івана Семеновича. Тепер, і сам вражений, він похилився й поцілував Юрка в чоло, розправив йому збите на голові волосся й заговорив до хлопця сердечно й дружньо.

Весняне свято, повне гомінкого дзвону на сонці, для Юрася тепер вивершилось через вінця, і він віддано й п'яно пив його, вищебечуючи татові поспіхом про все, що довелось йому сьогодні бачити. Зацікавлені розмовою, обоє підійшли до кабінетного столу.

Юрко мерщій витяг з кишень на розсуд татові торішнє гніздо, маленьку бузинову помпу, що її дав йому якийсь хлопчина на околиці, збиті й пом'яті квітки медунок і, нарешті, березові пуп'янки на ліки. І треба ж було про все це поговорити, в усім цім розібратись!

Отже, розмова пішла дружня, спокійна й уважна. Найбільш це зворушило, звичайно, Варвару Карпівну. Це була сцена злагоди в її сентиментальнім стилі, і вона, розчулена, вже плачучи від зворушення, взялася жваво поратись. Згодом у розмову встряла й вона. Юрко почав сміятись. Варвара Карпівна розчулено стогнала.

За півгодини Варвара Карпівна оповістила, що страва вся зварилась й тільки впріває, отже, хоч і зразу можна нести її Олені Павлівні. Однак Іван Семенович наспіх дочитував монографію про світло, бо саме про нього доведеться читати сьогодні ввечері робітникам на млині, та до того ж у лікарні пускають до хворих тільки з першої години дня.

І справді, вони вирушили з Юрком до лікарні тільки в пів на першу. День тепер перейшов середину, втомно похекував гарячим повітрям, розпарившись, розімлівши від сонця; над землею звисала сива курява мли. Лікарня була в кінець міста. Йти доводилось околицями. Де-не-де витикались на вгородах люди, що копались у грядках. В однім кутку, під самим кущем молодого березняка купка людей заскороджувала рядки, і млосний пар та розіпріле пахтіння ріллі й перегною густим потоком входили в груди.

Іван Семенович ішов, похиливши голову, зосередкований у своїх думках, а Юрко захоплено озирався і, напоєний силою нових вражень, невгамовно щебетав. Однак Іван Семенович відповідав йому неохоче, не в силу бувши одірватись від своїх роздумувань.

Льоль! Льоль! Так колись він називав свою наречену, а пізніш і дружину молоду,— і це слово промовляло йому дивною молодечою музикою й радістю свіжою і нагадувало чомусь — не знати чому саме — конвалію, молоду, хрумку, п'янко-ароматну! Потім це ймення перетворилось у Ліль, ще хоч і важкувате, але виразно-метке, і, нарешті, в довге

"Ліля", де це скорботне й довге "і" остаточно придавило, як тягар, як повинність, як великий присуд життя. І це справді так — жінка ця взяла на свої плечі великий присуд, великий тягар життя,— його люба, без міри рідна Ліль,— на свої тендітні, крихкі плечі!..

І остання сварка сталася, власне, з пустого. Ліля збиралася, як він пригадує, з одною вчителькою, що якось несподівано останніми часами пристала до неї з своїм товаришуванням, Вікторією Петрівною Корківською, або "терницею", як він прозвав її. Це була дівчина не першої молодості, але завжди підкреслено, по-гімназіальному елегантна, з високими комірцями, з сентиментальними квіточками на капелюсі, з довгим ланцюжком годинника, що спускався від шиї до самого поясу сукні. Такі колись були класні вихователькі в гімназіях, і Іван Семенович органічно не любив її, особливо ж за ту торохкотливу

невгамовну розмову, якою вона ніби молотила уперто й немилосердно своїх слухачів. Отже, вони обоє, Ліля й Корківська, кудись збирались іти, здається, до театру чи кіно. І як він пригадує, тоді ж таки Ліля підійшла до люстерка й почала чепуритись, а потім взялась приколювати собі до волосся чорного, вже старого й заяложеного банта. І не знати з чого Ліля розплакалась, нарікаючи на гірку долю — так дожились, що вже й банта чистого нема, щоб приколоти до волосся! Зрештою, що ж це за життя таке? Як же далі так можна жити?

Хтозна, чи треба було Лілі так дорікати, чи ні,— але Іван Семенович зненацька розпалився і "втіяв сцену". Так, так! Він тоді повівся просто як химерний роздратований хлопчина. Він розкричався. Хіба ж він не працює цілісінький день, не спочиваючи? Хіба він каліка? Нездара? Хіба він нічого не заробляє? Хіба він винен, що ці історичні події лягли борозною саме на їхнє життя? І хіба вони, ті події, власне, не експлуатують і його?

Нарешті, не можна ж бути такою дріб'язковою міщанкою, щоб ради якогось поганого банта вчиняти скандали. Коли вже на те йдеться, то треба вміючи господарювати, тоді й банти будуть. Хіба ж вона може похвалитись своїм господарюванням — в нім така сила недогляду та невправності. Це ж таки правда, що так воно!

Ці останні дорікання, певне, дуже гостро вкололи Лілю, бо вона раптом закричала, затупотіла ногами й розридалась. У цім її підтримав Юрко, що зразу ж підбіг до Лілі і, впавши на коліна до неї, й собі розридався. Вікторія Петрівна взялась заспокоювати Лілю, гнівно позираючи на Івана Семеновича. Той, збентежений і засоромлений, вийшов у другу кімнату.

Звичайно, все це були тільки дрібниці, що незабаром були б і вщухли, хіба що зосталась би від них важка й неприємна, як присмак синього каменю, гуща на серці.

Але цього разу сталося гірше. Кинувши якусь гостру фразу, Ліля, збентежена й розпалена, раптом метнулась і, вискочивши в коридор, схопила зопалу кухоль і напилась сирої води, щойно принесеної з криниці,— і це тоді, як звичайно вона ніколи не пила сирої води. Втім, розуміється, й цей факт, сам собою не страшний, незабаром забувся. Однак за кілька днів по тому, як Ліля поралась саме біля грубки, готуючи обід, це й сталося. Була вона задумана й мовчазна, як і здебільшого в ті дні, машинально чистила картоплю і, мабуть, плакала, бо одна сльоза впала на картоплину. По тому, ніби чимсь підтята, вона раптом сіла на ліжко й застогнала. Іван Семенович, збентежений, уважний і чулий, як і завжди по сварках, схопився й прибіг до неї. "Що сталось?" —"Нічого, це, певне, так! Кольнуло в серці". Він же мусить знати, вона вагітна знову! Але цього разу вона хоче, щоб була дитина, справді хоче, щоб була дівчинка, з якою вона могла б і товаришувати, і поділитись своїми думками, бо син ніколи так не зрозуміє матері, як дочка. Розуміється, тут нема нічого особливого! Все це пройде!

Того дня вона поралась до самого вечора. А ввечері злягла. Ніч пройшла у корчах і муках — Ліля все вигиналась, кричала й жалілась на живіт. А другого дня прибув лікар і оповістив, що в Лілі найпевніше, що черевний тиф, і того ж дня її одвезли в лікарню. Хвороба проходила дуже важко; була велика загроза життю, хоч тепер усе йде, здається, на видужання. Втім, великий біль свідомої провини тепер б'є Івану Семеновичу буйним струмнем до серця. І хто ж може зрозуміти цей біль та співчувати йому? Та, власне, хіба від того що-небудь полегшилося б? Значить, зціпи зуби й...

Вони зайшли саме в парк, і Юрко неспокійно засмикав Івана Семеновича, вражений рівними підрізаними кущами жовтої акації та скопаними під квітки клумбами.

Тут гостріш ударило духом зела й розкопаної та заскородженої землі на грядках. Але це пахтіння швидко забив гострий дух йодоформу й колодіуму, скоро вони обоє підійшли ближче до головного корпусу

лікарні. Юрко боязко озирнувся, сині очі йому зразу помутніли, і він, затаївши дух, густо, приголомшено зітхнув.

У приймальні їх зустріла сестра холодним невдоволеним виглядом. Іван Семенович наївно й серйозно крізь окуляри оглянув її і помітив, що халат на ній був пожмаканий і забризканий плямами крові чи, може, йодом, а обличчя все було рясно пересипане блошиними крапками. Вона сердито поспитала, у якій справі вони прийшли, і потім невдоволено забрала передачу. З далекого коридора згодом вийшов величезний брезклий чолов'яга, голосно човгаючи капцями. Він спинився серед приймальні, широко розставивши ноги і, вийнявши записки, почав начитувати прізвища і потім передавати боязким і слухняним одвідувачам разом з записками порожні кошелі. Далі так само байдуже й похмуро одібрав щойно принесені передачі й, хляпаючи капцями, посунув у глиб коридору.

Настав довгий тривожний час чекання. Обоє сіли на лавку й прислухались до тих глухих відгомонів, що проходили десь далі в коридорі й палатах. Тим часом Юрка особливо цікавила середина дворища при будинкові, розтягнутому літерою П, бо нею увесь час бігали якісь заклопотані й раді з своєї біганини люди в білих халатах. У коридорі хтось стиха загомонів, передавши комусь якогось наказа, очевидно, охоче й смаковито проказавши його. Потім знову грюкнули двері, підлогою знову засьорбали чиїсь капці, на мить у вітальні показалась цікава заклопотана сестра й зразу ж зникла. І знову настала тиша, і чекати було ще важче й нудніше, ніж перед тим. І здавалось, перо вартової сестри, що роздратовано й хапливо шелестіло на папері, дряпало в самім серці по кволим, нудним болем.

Тим-то, коли вже повернули нарешті кошель і записку, це не здивувало їх. Юрко тільки встав із лавки й зітхнув, а Іван Семенович розгорнув записку і, протираючи окуляри, збентежено почав читати.

Так! Ну, розуміється, тепер уже все минуло, але п'ять день тому вона була на волосину від смерті. Тифозне запалення почеревини

спричинилось до викидня. Це були жахливі болі, жахлива річ, і лікарі серйозно боялись за неї. Проте тепер усе минуло. Ліля почуває страшенну кволість і втому, втому від усього життя. І майже увесь час плаче. Властиво, вона нічого не має й проти смерті, тільки шкода Юрка: важко йому буде з самим Івасем жити!

"Отже,— це вже Іван Семенович додав від себе в думках,— вона знову бере цей присуд життя, і тягарі, що лягли їй на плечі, ще глибше вріжуться їй у груди, пройшовши діагоналями прямокутника".

Далі Ліля писала, щоб вони вийшли на середнє подвір'я, проти п'ятого вікна від клумби. Вона хотіла їх обох побачити.

Іван Семенович знову протер очі, потім зібрав речі й сказав Юркові, що вони йдуть на подвір'я побачитись із мамою. Юрко умить підскочив, заляскав, защебетав і перший вибіг з важкої задухуватої приймальні.

Вже коли вони підходили, з розчиненого вікна визирала Ліля, перехиливши голову, і з розчуленою та болісною посмішкою на вустах привітно кивала до них. Обличчя їй було пергаментно-жовте, дві поворозки кіс видавались ще світліші, а губи кривилися до них кволою, але доброю посмішкою.

— Це, значить, ти, Івасю? Ну, що у вас там дома?.. А, і Юрко тут! Я й не помітила. Юрасю, як це ти?

Юрко раптом скочив, підбіг до вікна і, знявши кашкета, дзвінко закричав:

— Мамунечку, здрастуй!

— Юрасю! Дитинко! Прийшов з татом!

Юрась мовчки хитнув головою, а Ліля дивилась і плакала. Юрась збентежено м'яв кашкета, не знаючи, що йому робить. Далі не втерпів і поспитав:

— Тобі дуже болить, мамуню?

— Ні, дитинко, мені вже краще.

— А чого ж ти так плачеш?

— Це я так — тебе побачивши... Ти, Юрасю, схуд за цей час. Мабуть, погано їси?

— Ні, я нічого, мамо! — серйозно сказав Юрась.— Вже й Федорку пасу.

— Що ж вона в тебе — не втекла?

— Ні, нічого! Пасеться добре. І знаєш, там у ярах ми пасли з хлопцями. Там паші сила-силенна, і гарно грати в м'яча.

Ліля болісно посміхалась. Підійшов Іван Семенович і, засоромлено привітавшись, спитав:

— Ну, як тобі, Лілю, краще стало?

— Нічого. Здається, краще. Так принаймні кажуть лікарі. Бачиш же, он устаю.

Вона помовчала й запевнила:

— Нічого, ще житиму. Не клопочись, не помру!

Але далі хитнула головою, струсюючи сльози, що раптом рясно наринули, й додала:

— Тільки як подумаю, що так жити, то краще вмерти. Я всі ці дні те й роблю, що плачу. Лікар усе дивується й допитується, а хіба я можу признатись? Ну, справді, я не знаю, для чого жити, коли тільки самі прикрості й образи. Я не знаю, за які це мені провини доводиться терпіти.

— Та ти залиш, цього більш не буде! Справді, не буде! ^— впевнено сказав Іван Семенович.

— Ой, не вірю. Ти так багато зарікався, а що з того вийшло ?

— Та, знаєш, тепер таке життя. Хіба ж утерпиш? Мені теж нелегко, коли хочеш.

— Хіба ж я не знаю, як тобі важко? Тільки я в тім не винна, Івасю. А ти замість того щоб підійти лагідно, підтримати мене та й самому заспокоїтись, вигадуєш страшенні бешкети. Як наслухаєшся отак твоїх витівок, так утекла б і сама не знаю як і далеко.

Іван Семенович на ці слова нічого іншого не міг зробити, як тільки глибоко зітхнути, і сказав:

— Ну, знаєш, ми просто змучені до краю. Важко живеться. Але цього більше не буде, я запевняю тебе. Ось побачиш.

— Та побачимо,— примирено відповіла Ліля, витираючи сльози. Юрко стояв і стежив за нею похмуро й насуплено. Ліля, певне, не помітила цього й поспитала:

— Ну, ти ж, Юрку, Федорку глядітимеш? Дивись мені, щоб вона в тебе поправилась.

— Авжеж, ще й як,— задиркувато сказав Юрко.— Я тепер знаю, де більше паші. Туди й ганятиму.

Тим часом у палату зайшов вартовий помлікаря, і Ліля мусила нашвидку попрощатись і відійти від вікна. Іван Семенович трохи постояв, а тоді, взявши за руку Юрка, пішов з подвір'я.

Майже половину дороги Юрко мовчав, мабуть, прикро вражений усім тим, що бачив. І тільки доходячи вже подвір'я педтехнікуму, тихо мовив до Івана Семеновича:

— А ми й забули спитати, коли мамуня повернеться.

— Не знаю. А що, Юрасю?

— Та мамуня обіцяла мені пошити костюма. Тепер, мабуть, я буду без нового костюма,— сумно признався він.

Але Іван Семенович на це нічого не сказав.

///

Тепер електричний струм у Івана Семеновича виснажився, і, як завжди після того, на душі було затишно й сумно і хотілось зашитись десь у куток і там на дозвіллі смакувати. Цьому якраз усе й сприяло: Юрко погнав козу на пастовень,

Варвара Карпівна поралась у коридорі, наспівуючи щось церковне.

Іван Семенович здаля й глухо чув той спів Варвари Карпів-ни, а сам тим часом важко роздумував, одриваючись увесь час від монографії про світло. Читалось важко, бо ціла хмара думок заклубилась, хаотично й бунтівливо.

Пізніш, уже надвечір, він насилу скінчив монографію, потім наспіх накидав схематичного конспекта й пішов до фізичного кабінету.

Під кабінет відведено доволі просторе приміщення, цілу велику залу, що раніш призначена була під авдиторію. У часи революції зовсім випадково сюди потрапило дуже коштовне приладдя, і Іван Семенович шанувався в ньому і пильнував усього кабінету, знаходячи тут затишок і розраду собі в години гострих збурень.

З приладь до сьогоднішньої лекції він вибрав собі призму, лупу, проекційного ліхтаря, нарешті, примітивний прилад, як ілюстрацію до кіна. З дому вийшов він увечері по сьомій годині. У коридорі зустрів його вчитель мови і літератури Картека, бредучи додому, певне, п'яним, бо одна пола сірої шинелі, забруджена й мокра, волочилась долівкою. Він зне-важно й насмішкувато оглянув Івана Семеновича й глухо кинув:

— Пресмикаємось? За пуд борошна продаємось?

Іван Семенович нічого не відповів, а той, ще більш цим роздратований, зневажно й роздратовано кинув навздогін:

— За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси! І при цьому промурмотів брутальну лайку.

Навкруги швидко сутеніло, далечінь потопала у фіалково-сивім тумані і незабаром закуталась сутінками, а крізь них витикались промінясті зірки.

Трохи пізніш з темряви вихопився гудок млина; отже, було пів на восьму. За півгодини мала заступати нічна зміна, за півгодини мала розпочатись і лекція.

Проте, коли Іван Семенович прибув на подвір'я млина, було тільки за чверть до восьмої. Він зайшов до контори, але там сидів сам табельник

Ефроїм Гумілевський, що виводив якісь підсумки в книзі й зосереджено ляскав рахівницями. Назустріч Іванові Семеновичу він подивився з тихою філософською задумою, а потім поблажливо посміхнувся.

— Ну, це вже ви прийшли? Просвіщать нас?

— Так. Але ви не знаєте, де має бути лекція?

— Чому не знаю! Звісно, знаю. Вона має бути в пайкаузі.

— Це ви напевне знаєте, що вона буде в пакгаузі?

— Що значить напевне? Раз я сказав, значить, знаю. А де ж їй ще бути, як не там?

— Я гадав, що тут, у конторі.

— Розуміється, ви гадали. Але в конторі тепер вечірні праці,— звіт складаємо.

Іван Семенович більш не допитувався, а Гумілевський повів у задумі гострим великим носом, ніби прислухаючись своїми великими, як кажанові крила, вухами до якихось потайних звуків,— і по тому знову взявся за працю. Іван Семенович повернувся і вийшов з контори.

У пакгаузі мерехтів блідий, запорошений борошняним пилом ліхтар, було чуйно й затишно, бо здаля доходив заколисливий шум і гуркіт трансмісій, вальців, віялок і жорнів. В глибині пакгауза, в сірих мерехтливих пасмурках тупця-лось двоє— вагар та один робітник. Вони були такі заклопотані своїми справами, що, здавалось, зовсім не помічали Івана Семеновича.

О восьмій годині, приголомшуючи шум і гуркіт, услав подвір'я й млинові мури важкий переможно-розпачливий гудок. Та коли він стих, на подвір'ї ще перекидались і бавились який час гомінкі луни; якась ділянка млина поблизу перестала гуркотіти, а хвилин за п'ять до пакгауза почали сходитись робітники.

І, як завжди, робітники сходились, поодинці чи невеликими гуртками, поволі і втомно заходили в пакгауз й сідали на лавки чи мішки з борошном, байдуже й холодно чекаючи. Інколи хтось перемовлявся з сусідою і відкашлювався, і це чомусь нагадало Івану Семеновичу порожню холодну церкву, де так само перешіптуються й відкашлюються, чекаючи на відправу.

Коли Іван Семенович зайшов до пакгауза і оглянув своїх слухачів, йому зразу ж гостро вдарило те, що давно вже непокоїло,— дехто засоромлено відводив від нього очі, ніби таїв якусь недобру думку.

"Що тут сталось?" — прикро подумав він. Чому так засте-режено-вороже ставляться до його лекцій? Чи тут просто та звичайна фізична втома, що в годину спочинку хилить людину до дрімоти, чи його лекції чимсь не підходять робітникам? Це останнє найважче було викрити, бо, певне, ніхто не зважився б по щирості в цім признатись.

З одною групою зайшов робітник-млинар, русявий, з пишними вусами і гострими сухими рисами обличчя, т. Ковтун, і зразу ж сів на передній лаві. Це був один із серйозних і уважних слухачів на лекціях, що завжди щось пильно записував собі в кишенькову книжку і засипав Івана Семеновича силою гострих, уїдливих питань, від чого дуже часто сміялась вся авдиторія. Він дивився колько й сміливо і, може, навіть трохи зухвало; це завжди мимоволі дратувало Івана Семеновича, і між ними інколи виникали навіть неприємні спірки. Ковтун за хвилину встав і, підійшовши ближче до столу, оглянув Івана Семеновича — як тому здалося, глумливим поглядом — і глухо поспитав:

— Що ви читаєте сьогодні, професоре?

Слово "професор" прозвучало Іванові Семеновичу як глум-ління, і він неприємно скривився, проте зразу чемно відповів:

— Певне, про світло.

— А цікаво, про кіно будете розповідати?

— Не знаю; коли встигнемо, звичайно.

— І про атоми світла?

— Ну, розуміється!

— І про волосність?

— Про яку волосність? То, певне, ви сплутали. Може б, ви хотіли й про юшку з горохом?

Т. Ковтун холодно оглянув Косеня і густо сказав:

— Ну що ж, коли є з чого зварити, так це річ непогана виходить. До такої справи усяк не дурак!

Він сяйнув холодним лискучим поглядом сірих очей, смикнув свого густого вуса й поволі одійшов на своє місце.

Хтось поблизу нього тихо, але глумливо засміявся; Ковтун густо почервонів і неспокійно крутнувся на лавці. По тому настала довга й нудна хвилина тиші, коли всі чекали і ніхто на знав, чим її заповнити.

У приміщення вскочив секретар завкому т. Бабак і, окинувши метким зором приміщення, зразу ж голосно і впевнено поспитав:

— Що так мало зібралось? Хіба більше не буде?

— Мабуть, старики розійшлися — потомились.

— Жалко! Ну, нічого. Т. лекторе! — звернувся він до Івана Семеновича,— може, ви будете й починати?

І потім, підійшовши ближче до столу й перехилившись через нього всім своїм куцим тулубом, він тихше, але так, щоб у ближчих рядах було чутно, сказав:

— Чи не можна б простіше читати лекцій — товариші жалуються, що не все розуміють.

— А що ж їм ще треба, я не знаю.

— Та, наприклад, анекдот який-небудь розказати — там про буржуя чи попа. А то, знаєте, скучно так слухати — засипають.

— Ну, товаришу! На другу лекцію я принесу вам спеціальну збірку анекдотів. Може б, ви за це взялися? Навіщо вам спеціального лектора на це тримати?

— Та ви ж не обіжайтесь, товаришу. Я це тільки так кажу, що на лекції з фізики мало приходить народу.

Т. Бабак одійшов і, сівши на першу лавку, став уважно роздивлятись своїми меткими чорними очима, що холодно й хапливо бігали по приміщенні. Інколи він енергійними рухами гладив свою облиснілу козубеньку вату голову. Настрій гостро порушено, і Йванові Семеновичу

треба було багато зусилля, щоб цілком опанувати себе й розпочати лекцію.

Лекція йшла, однак, рівно, спокійно й змістовно. І, як завжди, початок її слухали з увагою, на другу ж половину залишалось кілька дослідів, і цього разу вони пройшли особливо цікаво. На кінець лекції Іван Семенович помітив, що обличчя робітників зацікавлено і вдячно витяглись уперед, уважно ловлячи його слова, і з цього цілком слушно вважав, що лекція справді зацікавила робітників. А найбільш — зосталось те внутрішнє чуття оцінки, що завжди найточніш свідчило про успіх лекції. Сьогодні воно цілком виразно стверджувало, що лекція пройшла добре.

Дехто з робітників звернувся з запитаннями, по тому почалися спільні розмови. Серед присутніх був і тов. Гумі-левський, який запитав, чому в туман світло не доходить до землі. Сусіди зразу ж підняли його на сміх, вважаючи таке питання за дуже наївне, але в дійсності виявилось, що воно цілком слушно поставлене, і Йван Семенович взявся пояснити його. Та не встиг він скінчити, як вихопився т. Ковтун:

— А скажіть, професоре, як же це воно так: виходить, що Гумілевський ходить догори ногами, а зав'язок з кальсонів не видать? І голова його висить у повітрі, а не впирається в підлогу... От заковика!

Гумілевський тільки здивовано знизав плечима, тоді як Косень похмуро відповів:

— Це тому, товаришу Ковтуне, що дещо і в вас у голові перевернулось.

Робітники вдоволено зареготали, Ковтун же тільки почервонів і, гостро дивлячись у вічі Косеневі, холодно сказав:

— Не спорю! Може, й так! — Він почухав потилицю, ніби шукаючи якоїсь думки, і тоді повагом сказав: — Може, якби його притрусити густіш трьохнолькою, може, воно б що й пособило.

Дехто зразу чмихнув на це кольке зауваження, але мерщій схаменувся й стримався. Натяк зрозуміли,— і Ковтун вдоволено сів на своє місце, спокійно сприймаючи гнівний погляд Косенів.

Після цього було трохи ніяково ставити нові запитання. З задніх лав стали потроху виходити, а незабаром спорожніло і все приміщення. Тільки на передніх лавах зосталося кілька чоловіка, чогось чекаючи чи, може, приваблені просто світлом лампи, що затишно й привітно стелила м'які смуги навкруги столу.

— Товариші! Зараз буде засідання завкому — просимо не розходитись,— оповістив раптом т. Бабак.

Тоді кілька чоловіків з тих, що сиділи на ближчих лавах, пересунулись до столу, решта ж зосталась на своїх місцях, щоб, очевидно, послухати доповідь Бабакову.

Іван Семенович збирався вже виходити, уклавши в маленьку валізку свої прилади, коли й до нього підійшов т. Бабак і запропонував залишитись: мали розглядати деякі культурні питання. Іван Семенович скоса й невдоволено зиркнув на нього — він зразу ж відчув у цім якусь пастку, що її десь розставив на нього т. Бабак, але, звичайно, мусив залишитись.

Почалися довгі обговорювання тарифної сітки, далі перейшли до розбору конфліктів окремих робітників з адміністрацією і тільки в кінці засідання підійшли до обговорювання питань культроботи. Т. Бабак доповів, що Окрпрофспілка харчовиків пропонує провести на млині ліквідацію неписьменності. Однак, не спиняючись на цім моменті, само собою зрозумілім, Бабак зразу ж перейшов до питання про лекції на

млині. На його думку, лекції з фізики, це навіть приємно, що т. фізик, так би мовити, тут сидить, і значить, по-пролетарському можна одверто й просто говорити про хиби лекцій. Так. А хиби, звичайно, є. І перша хиба полягає в тім, що лекції чомусь мало цікавлять робітників. Він людина, на жаль, малоосвічена, і тому важко сказати, у чім саме тут хиби, або, як кажуть, фальш, тут є. Отже, це питання треба по-комуністичному грунтовно розібрати, щоб знайти якийсь вихід, інакше авдиторія може цілком розгубитись.

Тепер було все ясно. На одній з перших лекцій т. Бабак поставив якесь безглузде питання, що серед робітників викликало регіт. А Іван Семенович до всього спокусився жартома відповісти, що викликало ще більший регіт серед гурту. Тепер, ясно, Бабак мстився, підлотно й інтрижно, не спромігшись навіть прикрити білими нитками шитої інтриги.

Але виклик треба було приймати. Іван Семенович узяв слово. Властиво, важко відповідати на обвинувачення туманне, коли тобі не вказують хиб, а так тільки невиразно на щось нарікають. Однак він уважає, що він намагався зробити все якнайкраще. Звичайно, лекція — дуже тонка й чутлива справа — і кожна лекція, мимо знання, досвіду, теми і т. ін., ще залежить від настрою лектора чи авдиторії. А цьому важко взагалі запобігти. Але він намагався читати просто, ясно і розбірно.

Тоді в чім же обвинувачення? Звичайно, він просив би це довести точно й конкретно, хоча він взагалі нічого не має проти того, щоб навіть зректися лекцій.

На виправдання Косеня виступив один з робітників. Він перепрошує, що не вміє добре говорити, але йому здається, тут є щось незрозумілого, бо, на його думку, т. лектор добре й зрозуміло говорить, і всі ніби вдоволені з цього. Принаймні він нічого не чув, щоб хтось нарікав на нього. А що холодно й байдуже ставляться робітники, то, на його думку, вони просто до цього ще не звикли. їм важко все зрозуміти

й перетравити. Ну, й т. лектор, треба сказати, не зовсім близько підійшов до робітників, і робітники вроді як би "опасаються", чи щось отак. Але він нічого такого не вбачає тут.

Далеко гостріше й запальніше до цієї справи поставився Гумілевський.

— Ти голова! — накинувся він на Бабака.— Ти що голову морочиш чоловікові? Ти думаєш, що за твої два пуда борошна, хоч би й зовсім білого, так ти можеш купити чоловіка з потрохами? Голова! Ти мусиш дякувати чоловікові. Де ти такого найдеш? Я вважаю, що це питання треба зняти зовсім і не турбувати лектора!

Гумілевський крутнувся й, підійшовши, сів ближче до Косеня. Той спокійно й насуплено слухав. Бабак упіймав тепер суть розмови й обвинувачення поставив цілком конкретно: лектор цілком байдужий до авдиторії. У пролетарській країні неприпустима така культробота. Він уважає за потрібне поставити на голосування цю справу.

Серед завкому зчинився галас. Голова завкому, спокійний, товстий вагар, уперто стукав олівцем по столу, але його вже не слухали. Особливо ж люто нападав т. Гумілевський, хоч Бабак тільки досадно відмахувався від нього.

Іван Семенович тепер ясно зрозумів усю ситуацію і, скориставшись із цього галасу, вийшов.

Великий електричний ліхтар, причеплений над входом до млина, тепер гойдався, тіневі кола павукувато повзали подвір'ям, а в пожмаканих промінням неясно виступали силуети різних приладів, розкиданих на подвір'ї,— кілька старих жор-нів, поржавіла трансмісія, трухляві ящики. Гуркіт трансмісій сюди вже не доходив, але натомість нічну темряву важко й утомно одбивав двигун.

За ворітьми вдарило з півдня теплими довгасто-пестливими хвилями вітру. Запахло полем, весною, розмоклим молодим зелом. Небо затьмарилось, і тільки подекуди в проривах ясніли білі клапті хмар, що насуплено повзли в небі.

Хтось іззаду поспішався догнати, і Йван Семенович неохоче стишився, прислухаючись, як десь віддаль лементували собаки, а на станції тривожно кричав паровик.

— Ну що ви скажете з таким йолопом? Таки провів! — закричав Гумілевський, догнавши Косеня.— І він думає, що розуміє тут щось? Ну, це ж ступа, щоб я так жив!

— Ет, байдуже, т. Гумілевський! Це вже дрібниці. Я не зважаю. Байдуже!

— Що значить "байдуже"? Я не хотів би цього "байдуже". Це значить, тобі наплюють, а ти втирайся? І він ще про пролетаріат говорить. Хотів би я бачити, який з нього пролетаріат, коли його батько в Кременчузі мав будинка такого, що тільки держись!

— Да? Це цікаво! А звідки ви знаєте?

— Звідки я знаю? Я знаю все, т. Косеню! Тільки я цього не хочу, воно мені таке — пхе! Воно мені без діла. Я маю собі шматок хліба, і з мене буде! А ви хочете, щоб я собі на високі посади пнувся. Я цього не хочу.

Він ішов поруч з Косенем, ритмічно хилитаючись своїм довгим тілом.

— Я понімаю пролетарську республіку так, т. Косеню, що, значить, людина людині повинна бути рівна. Правильно я говорю?

— Ну, припустім!

— І значить, людини тепер не можна ображати — це злочин!

— Да? Ну це, звичайно, як і завжди.

— Чого ж він тоді заліз серед пролетаріату і затіває всякі штуки, питаю я вас? Як ви думаєте, це можна терпіти чи ні? І він вартий, щоб його там держали?

Косень на це нічого не відповів; Гумілевський глибоко зітхнув, очевидно, прикро засмучений такою несправедливістю в світі, і глянув своїм настороженим обличчям у тьмяну нічну глибінь. Місто вже спало, і тільки з-за віконниць інколи пробивалось пасмо світла, що стелило скупу білясту смугу на пішохід та бруковану з калюжами по краях вулицю. В їхню ходу тепер вривався рівним розгонисто-сердитим стуком двигун електричної станції, а над головою дзвеніли й скиглили телефонні дроти.

Однак, коли вийшли на пішохід, до них дійшли чиїсь хуткі і певні кроки. Хтось, видно, поспішав. За хвилину перед очима Косеня спалахнув вогник цигарки, і хтось, плюнувши голосно, повернувся обличчям до нього й просто сказав:

— Ну, ви й ходите, професоре! Насилу дігнав.

— Ах, це ви, т. Ковтуне! —обізвався Косень.

— Ви на мене, мабуть, сердитесь, професоре?—м'яко поспитав Ковтун і хрипло засміявся.

— А ти що ж думав? Професор мусить тебе по голівці погладити, що ти такий учтивий?

— Ну, заткнись, Гумілевський, це не твоєї голови справа!

— Що значить не моєї? Ти всякі штуки будеш витівати, а я, значить, мушу мовчати?

Однак Ковтун тільки досадно махнув рукою і повернувся до Косеня.

— Бачите, т. Ковтуне. Я нічого не маю проти вас,— щиро й серйозно сказав Косень.— Але мені здається, що ви дивитесь на нас, як на якусь плювательницю, куди можна харкати сь скільки хочеш. Я не знаю, чи це у вас серйозно виходить, чи тільки так, якісь жарти. Але, в усякім разі, це неприємно і важко.

— Професоре! Ви ж бо не гнівайтесь! Ми народ простий. Як коли й скажеш яке кріпке слово, так ви не беріть це до уваги. Ми виросли серед лайки. Нас лаяли, ми лаялись. Лайка нам однаково як морозиво дитині або п'яниці горілка. Та як же ж я можу втерпіти? Ви ось подивіться, я цього довговухого чищу по чім світ стоїть,— і він раптом жартома пхнув Гумілевського так, що той захитався своїм довгим тілом, але зразу ж забув про це і знову сказав: — Ми ж живемо з ним і миримось.

— Ну, я це розумію,— м'яко заперечив Косень.— Ви з Гумілевським, мабуть, давні товариші, то вам нема що й церемонитись.

— Та де там давні! Я його знаю з осені, тільки з осені. Ото й усього!

— А мені, ти думаєш, охота мати діло з таким бандитом, як ти? Подумаєш, щастя яке!—жартома обізвався Гумілевський.

— Так я ж не можу без кріпкого слова! — і в розпачі

Ковтун ляснув себе по нозі.— То ви просто до нас ще не звикли. А ми, їй-богу, не такі погані, як ви думаєте.

— Все ж таки я думаю, що революція пролетаріатові зовсім не для того, щоб він залив її лайкою, як помийницю.

— Ну, професоре, революція тут ні до чого. А ви просто не сердіться на нас.

Косень нічого на це не відповів і тільки стиха зітхнув.

Всі троє поминули осередок міста й вийшли на другу околицю, рідко заселену, з густими садами, з широким майданом, по краях якого росли струнке тополі. Гуркіт двигуна електричної станції доходив сюди тільки відгомоном, натомість хвилі вітру гостріш ударили в обличчя вогким, солоним пахтінням моря, дерева шуміли широким розгонистим співом, і в їхній тривозі виразно вчувався переможний тон весняної радості.

Дійшовши до першого ж рогу за майданом, Ковтун раптом запобіжливо простяг руку Косеневі, штовхнув Гумілевського і швидко загупав дощаним пішоходом.

— Бандит! Тепер хвостом крутить. А на лекції ж знову витіє які-небудь штуки. Я ж його знаю. Хіба він утерпить? — добродушно сказав Гумілевський і, вип'явши вперед своє гостроносе обличчя, що скидалось тепер на голову міфічного мудрого птаха, поглянув у притрушену мрякою темінь і вражено зітхнув.

— На сівбу це хороша погода. Кращої не нада. Завтра оце, як дощу великого не буде, виїхати на пшеницю.

Він повернув обличчя до Коселя й гаряче поспитав:

— Ну, скажіть, чому так занедбано хліборобську працю, я вас питаю? Чому мужик на останнім місці? Та його праця найкраща й найважніша в світі,— щоб я так жив!

— Хіба ви, Гумілевський, і хліборобили? — здивовано спитав Косень.

— А чому ні? Ми з батьком мали на Катеринославщині землю й хліборобили. Ну, ми добре-таки працювали...

— Ну, а чого ж ви кинули?

— Що значить кинули? Вона нас сама кинула. Почалася революція. Пішов гуляти Махно та всякі такі банди — треба було тікати. Оце я так і сюди забився, вроді як біженець!

Він знову повів носом у глибінь ночі й розчулено сказав:

— Я люблю на землі робити. То нічого кращого й не треба — побий мене Бог! Тільки на земляну роботу треба спокійного життя. А тепер що ж? Треба почекати!

В його словах бренів зовсім несподіваний глибокий, розчулений сум, що нагадував Косеневі далекі Соломонові пісні.

Над пригорком, що сходив униз до річки, обоє вони попрощались. Гумілевський схвильовано засопів носом і співчутливо стиснув Косеневі руку.

— Ви, т. Косеню, не клопочіться! Воно завжди так буває. Бабакові треба показати десь революцію свою. Але все це вгамується, щоб я так жив.

— Ну, розуміється. Я нітрохи не сумніваюсь.

— Ви не сумнівайтесь. Усе буде на добре. Згадайте мої слова!

Косень зразу ж повернув праворуч і пішов просто до подвір'я педтехнікуму. Тепер темрява закутувала його, ніби крилами велетенського птаха.

На подвір'ї було ще темніше, а з парку доходили затишно-лоскотні хвилі весняного співу дерев.

У коридор технікуму, щохвилини черкаючи запалкою, Іван Семенович пробрався чорним ходом. На східцях, що йшли до другого поверху, кроки його погрозливо загупали. Дійшовши до помосту, він почув, що під стіною щось хропло. Іван Семенович посвітив. Під самими дверима лежав п'яний і звалений втомою та хмелем Картеко. Іван Семенович насилу звів його і, допхавши до приміщення, передав якійсь жінці, що доглядала приміщення. По тому сам тихо зайшов до себе.

Юрко вже спав, і його рівне дихання заспокійною злагодою доходило йому з темряви. Іван Семенович озирнувся, запалив світло, затулив його так, щоб не розбудити Юрка, а сам, поклавши книжки й поставивши прилади побіч етажерки в кутку, сів до столу й замислився.

Крізь вікно гостро й дзвінко доходив потужними хвилями шум ялинок. Він густів і погрозливо-воркотливо наростав, а дійшовши гори, дзвенів там молодечим гомінким співом, доки хтось не обривав його. Тоді знову вставав оксамитно-до-вірливий гомін, що тішив смуток потайною розрадою, наспіх розповіданою,— і бунтар, потроху ще воркочучи, вгамовувався, аж поки якийсь пустун не зривався й не піднімав нового бешкету, щоб заспівати десь на високих нотах.

Іван Семенович мимоволі прислухався, і йому стало раптом затишно й болісно. Згадались давні, заволочені густими нашаруваннями турбот і змагань, дитячі дні, повні немудрих радощів і таємниче-молодого спізнання світу. Яка велика прикрість, що ніхто з людей не може розуміти того голосу дерев! Втім, цей дзвінкий гомін парку остаточно його заколисав і похилив до сну.

На сьогодні випали самі невдачі. Ранок ще хоч і був важкий, але почався звичайним порядком, і навіть Варвара Карпівна прийшла раніш, ніж звичайно. Але по сніданку день закрутився метушнею й турботами. Та раніш, ніж узятись до них, Іван Семенович мусив вирядити Юрка з козоіо— на ластовень. Юрко звичайно бігав, стрибав, приставав з різними докучливими вимогами. Коза крутилась, смикалась і мекала. З чорного ходу показалась замурзана, з покошланою головою постать Картеки. Мружачи заспані очиці, він похмуро промурмотів :

— Яка краса! Яке натхнення і глас Господень чую я! — І для більшого враження ударив у долоні й додав:

— Авраам з Ісааком на пажіті виряджаються! І з ними жертвенное животное!

Юрко збентежено й докірливо поглянув, тим часом як Іван Семенович розплутав козу й, випроставши мотузка, повів її подвір'ям. За воротьми він урочисто вручив мотузка Юркові, і коза, зрозумівши нарешті, що справа йде про пастовень, збентежено й засмикано повела Юрка просто до лісу.

Іван Семенович хвилинку постояв, стежачи за Юрком з козою, далі повернувся й пішов назад. Він завернув до хліва, узяв там тачку, "екіпаж", якого придбав спільно з іншим учителем, й кинув туди порожнього мішка, й виїхав на вулицю.

За воротьми йшли рівні й порожні пішоходи, колеса тачки голосно гуркотіли: одне з них терлось об залізний кілочок і попискувало. Іван Семенович з досадою згадав, що він, заметушившись, не помазав коліс, отже, їхати назад буде важко, але повертатись йому вже не хотілось. У центрі міста на пішоходах люду було далеко густіше, і Іван Семенович мусив звернути на сошу, дбайливо об'їздячи калюжі. Втім, ніхто з перехожих на вулицях нітрохи не здивувався, що людина з тачкою бовтає калюжі на вулиці.

Але на млині Івана Семеновича чекала велика прикрість: замість шести пудів за три останні лекції видали всього лише три пуди. Коли Іван Семенович запитав про це в конторі, там послались на завком.

У завкомі т. Бабак чемно, з уїдливо-лукавою посмішкою пояснив, що тепер Окрпрофрада вимагає від усіх профосеред-ків, щоб вони всюди однаково платили за лекції. За ставками Окрпрофради вони більш, як пуда, не могли видати.

— Гаразд, товаришу! Але це ви могли робити тільки на дальші лекції, завчасно попередивши мене. А в данім разі яке ж ви мали право. Це ж, вибачайте, просто грабіж!

— Що значить грабіж? Ми просто робимо те, що нам звеліла Окрпрофрада.

— Але ж я на це згоди не давав. Яке ж ви мали право одбирати те, що самі призначили?

— Ну, при чом тут право! Значить, ми не могли інакше. Ну, коли б ще, скажімо, робітники були вдоволені, ми могли б ще якось півпуда додати за лекцію. Але тепер не можемо.

— А скажіть, будь ласка, кому я можу оскаржити це?

— Що значить оскаржити? Всьо равно ми не заплатимо!

— Так? Тоді вважайте, що я далі лекцій не читатиму,— розібрали? А в цій справі я говоритиму з Окрпрофрадою.

— Будь ласка! Ми нічого не маємо проти!

Т. Бабак навіть уклонився, але зразу ж одвернувся, тим показавши, що з цією справою покінчено. Збурений, але все ще стримуючи себе, Іван Семенович вийшов із завкому і, мовчки одержавши борошно, виїхав з подвір'я.

Велика образа й безсила лють охопили його, запаливши до гострого бунтарства проти всього світу. І вперше за ці дні думки наринули на нього звичним накоченим шляхом і вдарились об його кревних: Лілю та Юрка. Проте вчорашній страдницький образ дружини глибоким болісним докором заговорив йому. І тоді знову, як другий кінець хвилі, тривожна теплота й ніжність розм'якшили йому серце потужним покликом — впасти на коліна перед нею, виснаженою й змученою, та цілувати їй сухі пальці.

Однак про ці переживання Іван Семенович незабаром мусив забути, коли показалась базарна площа. Треба було зразу ж розв'язати загальну справу — де дістати грошей. Тут не могло бути ніяких вагань — грошей треба зразу ж, бо дієтні харчі для Лілі треба посилати щодня. Питання ходить тільки про те, де їх дістати!

Коли б продати три пуди борошна, як гадалось зрання, цих грошей вистачило б хоч днів на десять. Тепер же, властиво, нічого й продавати, бо цього борошна й самим не вистачить. Він хвилину постояв, але по тому все ж заїхав до шопи й продав першій борошняній крамарці пуд борошна. Крамарка спокійно й байдуже одлічила п'ятсот "лимонів" і передала їх. Іван Семенович, покинувши тачку в крамарки, мерщій побіг скуповуватись. Коли він повернувся з повним кошелем купованого та перелічив гроші, їх залишилось до скандального мало — всього тільки п'ятдесят "лимонів". їх, властиво, могло вистачити хіба що на молоко та, може, ще на деякі дрібниці.

Однак він не зважився продати більше борошна й поїхав додому. Дома час пішов на різні дрібні справи: треба було нарубати дров, однести їжу Лілі в лікарню. Сьогодні їй знову стало гірше, прийому не було, і він зовсім не бачив її. Дома, по обіді, він усе ж надумався понести

свого старого сурдута, пошитого з чорного доброго сукна, під заставу до Песі.

Песя зустріла його поважно й добродушно з засуканими рукавами, бо саме місила тісто, й попрохала до себе в "покої". Обоє зайшли в їдальню. На Івана Семеновича визвірився старий розчинений, з перекошеною половинкою дверей, буфет. Усюди в кімнаті було брудно й неприбрано. Високе ліжко з удавленим у пуховик рудим простирадлом неприємно дратувало око. Але Песя, ніби зрозумівши почування гостя, перепросила: вона щойно повернулась з базару і ще не встигла прибрати. Тепер так важко жити. Але що ж поробиш? треба жити!

З кухні доходив жвавий гомін і стукіт ножів, що щось сікли. Песя обережно причинила двері і, закликавши гостя сідати, сама вмостилась поруч і таємниче прислухалась. Потім і сама розчулено заговорила.

Аякже! Така біда! Ах, бідна жінка! Ну, звичайно, вона знає їх обох. Така вродлива дама. І охоче поможе. Як же, хіба можна одмовити! Розуміється, вона поможе. Але всього на тиждень. І тільки тридцять відсотків від вартості сурдута. Звичайно, це небагато, але їй так мало дають тепер грошей. З тими грошима доводиться дуже берегтися.

Вона взяла сурдута й розіклала на столі.

Ну, звичайно, річ дуже хороша й благородна! Всякий благородний порядочний чоловік не одмовиться одягти таку путню річ. Але ж вона може дати тільки п'ять мільярдів. Більше не можна. Тепер так важко з грішми. І не приносять. І потім, щодня по відсотку! Це всюди така норма.

Цього було, справді, мало. Іван Семенович приголомшено позирнув на стіну. Звідти дивились у маленьких ярмолках поважні, насуплено-суворі й сокиркуваті обличчя вчених талмудистів з якимись таємничими підписами під ними.

І раптом зір його впав у другий куток позад нього. Там на ліжку сидів хлопчина, майже юнак. На голові йому вихрясто й кучеряво збилося волосся, посилане пухом. Сорочка була розхристана. Але він, байдужий до всього, зосереджено дивився на шахівницю, напружено роздумуючи про новий шаховий хід. Другий партнер, уже старий, із сивуватою бородою чоловік, насторожено чекав. Він на хвилину позирнув на Івана Семеновича і зразу ж байдуже перевів свій зір на шахівницю.

— Нічого, нічого. Вони не заважають. За своєю грою вони нічого не помічають. Ви можете не стіснятись і говорити все що хочете.

Іван Семенович заявив, що йому цих грошей мало, а потрібно хоча б сім з половиною мільярдів. Песя дуже стривожилась і забідкалась. Однак кінець кінцем мусила погодитись.

— Це вже так, тільки що для вас,— заявила вона розчулено.— Хай буде вже, як вам треба!

Вона вийняла товсту пачку з бу4>етної шухляди й, одлічив-ши трохи звідти, решту грошей додала з ще товщої пачки, що висіла в неї в пазусі.

Попрощались по-дружньому. Песя попрохала про це нікому не говорити, бо тепер за такі справи сильно карають. Іван Семенович, звичайно, обіцявся й вийшов, боязко озираючись. Він зразу ж повернув за ріг вулиці і тільки тут довільно й переможно зітхнув.

Коли прийшов додому, було вже пів до шостої, заходило на вечір. На заході прослалась довга біляста смуга, один край занизався золотом, але сонце десь заховалось за густими хмарами.

Незабаром повернувся й Юрко з козою. Вірніш, вона сама бігла попереду, плутаючись і спотикаючись у мотузці, а Юрко йшов далеко ззаду і вголос плакав. Прийшовши на подвір'я, він став, не зважуючись

зайти на приміщення. Обличчя йому було замурзане, пописане патьоками сліз. Виявилось, що коза рвонулась і потягла його, а він упав і навіть подряпав собі обличчя.

Іван Семенович спіймав козу і наступив на мотузок. Коза спинилась. Іван Семенович накричав погрозливо:

— Ну, ти!

Але коза враз смикнулась і побігла до хліва. Перед хлівом вона спинилась, затупцяла в безглуздім покрученім танці й зразу ж заплуталась у мотузці. Іван Семенович підійшов, розплутав і, дивлячись у її великі безглузді очі, помітив прозору глибінь, де відбивалась, ніби в свічаді, золота смуга хмар на заході й уся густінь парку. Коза спокійно, зосереджено подивилась у далечінь і на мить спинилась зором, а Іванові Семеновичу раптом сяйнуло думкою, що вона таїть в собі тьмяно-спокусливу й забагливу мудрість світу, як великі й коштовні скарби, зачаровані й неприступні людині.

— Ну, зажди, Юрасю,— розважливо обізвався Іван Семенович,— зараз ми дамо їй їсти, і все владнається.

Юрко приступив ближче. Іван Семенович зайшов до хліва набрати сіна. Сутінь, і тиша, та дух сіна в хліві накликали Івану Семеновичу сумирність і злагоду, і він, мурмочучи якоїсь пісні, захопив невеликий оберемок сіна й вийшов.

На ворозі, однак, зразу ж упала йому в вічі зовсім несподівана картина: Юрко змагався з козою. Як виявилось, вона обкрутила мотузкою хлопцеві ноги і сама в тім заплуталась. Юрко смикнувся, пробуючи вилізти, і впав. Іван Семенович кинув сіно й взявся виручати Юрка, який уже кричав. Коза побачила сіно й сіпонулась до нього. По тому все сплуталось. Юрко таки виплутався і зразу ж, ставши на рівні ноги, збентежено озирнувся. Тим часом коза вплутала Івана

Семеновича. Той попав її за шию, збираючись обвести назад, але коза, рвучись до сіна, раптом скакнула, зачепила Іванові Семеновичу окуляри; окуляри впали, коза тривожно заме-кала.

— А бодай би ти здохла!

Іван Семенович розлютився і вдарив козу по писку. Коза сіпонулась знову, замекала й ще тугіше сплутала Іванові Семеновичу ноги. Тоді він, запалившись і втративши спокій, заходився бити. І що більш коза сіпалась, то завзятіш він бив її, відчуваючи в тім своєрідну прикрість і насолоду, особливо ж принадність у відчуванні теплого тваринного тіла, що вибагливо й слухняно угиналось та сіпалось під ударами.

Юрко почав лементувати й плакати, але Іван Семенович від того ще більше запалювався. І раптом коза перестала смикатись і спокійно та зосереджено задивилась своїм прозоро-порожнім зором у парк; у денцях її очей знову зайнявся захід і верхів'я дерев з парку, а за ними промайнула якась принадна смужка, як таємничий привіт з якихось незнаних далекос-тей світу. Коза, здавалось, була зовсім байдужа до побоїв і стояла зосереджена та покірна.

Іван Семенович здригнувся, відчувши раптом докір у серці, а що коза стояла, він легко випростався й заходився шукати окуляри. Коза спокійно підійшла до сіна й почала його смикати.

Тим часом Юрко не вгавав. Іван Семенович накричав на нього, але з того Юрко ще більше розлементувався.

— Та замовчи ти, я тобі кажу!

Окуляри нарешті знайшлися в болоті і, на щастя, цілі. Іван Семенович, почистивши їх, уже збирався підійти й заспокоїти Юрка, як раптом у цю мить, ніби з землі виріс, з-за рогу показався завідувач

технікуму Христофор Федорович Коро-вінський, як завжди спокійний, урівноважений і злагоджений. Він ішов і лагідно посміхався до Юрка.

— О, Юрасю! Що ж це ти так збентежився?

— Тато козу бив,— випалив притьмом Юрко.

— Ну, а ти що ж не помагав йому?

Почувши таке запитання замість співчуття, Юрко здивовано поглянув на нього, а тим часом Коровінський, підійшовши ближче й підсунувши Юркові кепі, став пестити йому голову.

— А ти що ж, пас сьогодні козу, Юрасю?

— А пас.

— Он бач, а мабуть, вона голодна в тебе?

— Як вона не хоче пастись.

— Таке! Значить, треба її навчити. Бачиш, вона неписьменна. Треба її, Юрку, до школи віддати. Ми її на осінь приймемо до школи. Зробимо їй іспита, поспитаємо, чи вміє вона читати й писати, чи знає вона, скільки буде десять та десять.

Юрко розреготався і глянув вдячним захопленим поглядом. Тим часом Іван Семенович стежив за ними зніяковіло й побито і разом з тим таїв догану — адже ж старий бачив і знав його провину, його роздратовані вибрики. Чому ж не поминув мовчки, а підійшов сюди, щоб ще більше зневажити й зганьбити? Поза! Поза й лукавство! Ставка на Песталоцці!

Але Христофор Федорович, певне, не зважав на ці роздумування і, підійшовши ближче і все ще тримаючи біля себе Юрка, заговорив до Івана Семеновича:

— Я це думаю, що нам потрібно щось робити з подвір'ям. Треба хоч квітники поробити, розбити на клумби, щоб хоч менше бур'яну було.

— Да, це резонно! — погодився Іван Семенович.

— Принаймні наші кавалери хоч привчаться, як дівчатам дарувати квітки. А то поїде на село й не знатиме, як залицятись до дівчат. Ну й потім, це хоч трохи прикрасить наше подвір'я. Не можна ж увесь час жити серед цих бур'янів. Я вже не можу більше бачити споришу й собачої лободи.

Коровінський, розмовляючи, відходив далі й далі за ріг будинку, і Йван Семенович мимоволі мусив іти слідом за ним, хоч йому цього й не хотілось, доки вони не зайшли з чола будинку.

— Ну, ось тут ми зробимо велику клубму, висадимо навіть наші тепличні рослини з кабінету, поставимо ліхтаря, а по боках розіб'ємо трохи менші клумби. Як ви гадаєте, Іване Семеновичу?

Іван Семенович мусив погодитись, що це цілком резонна думка. Далі перейшли на обговорення того, якої форми надати клумбам, щоб це цілком личило ампірові будинку. Нарешті, давно пора було б взятися за ремонт і будівлі! Але, звичайно, на це треба коштів, а цього року де ви їх візьмете!

Іван Семенович слухав і погоджувався, однак не розуміючи, що ця людина, цей "Песталоцці", як його прозвали серед педагогів, тільки розважає його, щоб загладити те неприємне чуття, яке він викликав, заставши несподівано Івана Семеновича, коли той знущався над козою. Чи тут були справді якісь ще й інші мотиви, чи тільки поза, бажання

ствердити марку мудрого й бездоганного педагога? А може, й справді, мудре й лагідне чуття людини?

Проте Іван Семенович не вірив цьому чуттю і тепер, влучивши слушну хвилину, мерщій попрощався й пішов. Христофор Федорович не затримував — це була випадкова зустріч, випадкова товариська розмова, і нема що тут розводитись без кінця.

Але коли Юрко намірився був іти, він затримав його.

— Ти ж давно в мене не був, Юрасю. А в мене є дещо й цікавого. Може б, ми пішли з тобою?

Юрко погодився.

Дома в себе Іван Семенович не знав за що взятись, і никав, болісно й ніяково роздумуючи над вечірніми подіями, що залишили таке неприємне в нього чуття.

Юрко прийшов тільки на восьму годину, жвавий, зосереджено-спокійний і певний, напоєний якимсь незнаним ароматним змістом, ніби весь переродившись. Іван Семенович зразу це відчув і прикро признався сам собі, що він зовсім не вміє виховувати дитину, не знає, як підійти, не відчуває дитячої психології. Певне, це вимагає своєрідної й глибоко-чутливої вдачі, якої йому, очевидно, бракує.

Це все його ще більше пригнітило, але він все ж поклав Юрка спати і тоді, скориставшись з тиші, зразу ж поспішив піти до фізичного кабінету, куди завжди заходив під хвилини прикрої журби чи смутку.

У фізичнім кабінеті, в цій великій кімнаті, в зелених її присмерках виступали таємниче-волохаті силуети речей і пахло помішаним духом нафталіну й денатурату.

Іван Семенович підійшов, засвітив світло й оглянувся. Сьогодні, як і всю останню пору, вабило його до катодних ламп, дослідів над Х-променями.

Освітлення Х-променями органічних речей, їхнє просвічування, бодай хоч слабке, дає підставу думати, що можна винайти формулу просвічування всяких речей, щоб вони були зовсім прозорі. Та коли промінь є тільки струмінь енергії даного тіла, струмінь певного ритму й певного електричного потенціалу, то, значить, винайшовши ці коефіцієнти енергії, можна побудувати такі ж промені, такої ж довжини й електричної наснаги, щоб вони були цілком рівнобіжні до променів тіла, і тоді тіла стануть цілком прозорі.

Але в цій проблемі, як і в багатьох інших, ми натикаємось на силу перешкод, а головне на те, що ми ще й досі не опанували та не вивчили електрики до такої міри, щоб цілком довільно можна було б нею орудувати. До того ж тут, очевидно, треба скористатись і деякими хімічними моментами, що інтенсифікували б процес упрозорювання; однак, що саме вжити для цього потрібно,— Іван Семенович не знав і не міг цього надумати.

Він підійшов тепер до рентгенівського приладу, змінив білу руру на фіалкову, ввімкнув до загальнокомунального дроту умформер, і велика кімната зразу ж сповнилась шумом і гуркотом, властивим електромоторові, і потонула в густих пасмах фіалкових променів.

І зразу ж усі речі ніби потонули й розтанули в тім світлі, і тільки обриси їх, як кістяки, як абстрактні геометричні тіла, виступали густими лініями, лягаючи обрис на обрис, створюючи якусь дику одноплощинну футо-кубістську мішанину.

Іван Семенович захоплено дивився й роздумував: це ж колосальної ваги річ — винайти спосіб упрозорювати речі!

Повернувся він додому доволі пізно і все ж, захоплений роздумуваннями в кабінеті, як і денними переживаннями, сів до столу і записав до свого зошита:

"Зло, лють і завзяття — це, по-моєму, одного порядку сила. Перемогти їх — значить спинити світ, поставити його на нулі. Нуль є основа світу. Навколо нього змагаються дві сили — позитивна й негативна, і від того родяться потоки життя.

Нуль — це той мудрий спокій, напружено-рівне зосередження й заглиблене розуміння світу, що його створили колишні мудрі. Але не ним тримається світ. Світ увесь час хилитається між плюсом і мінусом, і нуль — це тільки одна мить синтезу, одна маленька точка, на якій випадково перетинаються путі світу.

Однак я й на мить не можу прийняти цього спокою. Вся моя натура протестує проти цього йолопського нуля й спокою! Я мушу перемагати світ, робити його покірним своїй волі, дарма що він випорскує з-під моїх рук, дарма що я й сам від себе випорскую. Я є бунтар, син Прометея, і на бунті складу собі голову. Я мушу змагатись і руйнувати все, що є в світі жіночого, консервативного, застиглого, бо я руїнник, революціонер, бо я не стою на нулі спізнання, і крізь моє серце проходять бурі та грози, піднесення й падіння будівничих потоків".

V

По тих хмарних днях сонячні настали якось раптово, ніби хто спозарання розвішав усюди широкі складчаті заліплені золотом білі рядна.

На галуззях, що допіру закучерявились молодим листом, було так багато роси й сонця, що все це зливалось у одне безмежне сліпуче око. З лісу доходив невгамовний, дражливо-екстатичний концерт лісових і

болотяних жаб, що своїм криком перемагали сочисту й спокійну радість землі.

Але коли Іван Семенович з Юрком пройшли далі від технікуму, де починались міські сади й городи, крекотнява жаб сюди доходила далеко глухіше. Тут стояв холодок весняного ранку, пахтіння садового цвіту й тихий лагідний спів птахів. Крізь білі лапаті ковтуни цвіту поснувалось густим пітканням сонячне проміння, посплітавшись із галуззям у незнано-дивну тканину з густою глибиною візерунка.

У саду лікарні корони дерев так само заволокло імлисто-зеленкуватими серпанками з ніжною, як ягняча вовна, ворсою й білим лапатим цвітом вишень та яблук так, що в нім потонули важкі чорні грядки, а жовті стіни будинку розтанули в білясто-зеленім морі.

Обоє прийшли захекані й п'яні, ніби всю дорогу бігли,— а тепер сюди вскочили несподівано розчервонілі, з блискучими від теплоти очима. Вартова помлікарка зустріла їх докірливим насупленим поглядом, але це їх нітрохи не збентежило. Заявивши, що прийшли забрати хвору, обоє сіли на лавку і з демонстративним викликом чекали.

Хвора, проте, показалась нешвидко. Зразу винесли кошель з речами, і тільки пізніш, певне, хвилин за п'ятнадцять, з коридору вийшла й Ліля. Вона була ще квола, бо надто міцно й довго трималась за ручку дверей; за нею йшла сестра, пильно й дбайливо доглядаючи, як за дитиною. Ліля сердечно, з болісним стогоном у голосі, і дзвінко, з тривожним тремтінням тонкої розбитої порцеляни, засміялась і зразу ж, закашлявшись, поперхнулась та мерщій сіла на лавку.

— Ось бачите! Одвикла зовсім ходити,— сказала вона, ніби перепрошуючи перед Іваном Семеновичем. Іван Семенович безпорадно затупав ногами, перехилився й розчулено запропонував:

— Так той... Лільок... Ми ж покличемо візника.

— Візника? Ну навіщо! Ще тратиться на нього... Я дійду й так,— кволо заперечила вона.

— Е, що значить тратиться!.. Звісно, так важко буде... Розуміється, ми зразу ж дістанемо його.

Іван Семенович потупцяв і кинув до Юрка:

— Юрку! Так чкурнемо по Ванюшу?

Але Юрко, видимо, неохоче пристававав на це й більше тягся до матері. Тоді Іван Семенович махнув рукою і вийшов сам.

Незабаром він повернувся з візником і, злізши перед воротьми, відважно пішов дощатим пішоходом просто до ґанку.

Ліля з Юрком сиділи на приступках ґанку і, приголомшені рясним цвітом саду, поміж яким струмилось сонце, спокійно чекали.

— О, вже й ти! Так швидко? А тут так чудесно! Іван Семенович ґречно вклонився й закликав на візника.

— Ну, я зовсім п'яна від цього повітря,— сказала Ліля.— Справді ж. Як же я буду й жити, як так п'янію тепер.

Ліля похилилась на руку Івана Семеновича і кволо пішла до візника.

Юрко сів напроти й, підсунувши свого кашкета, щасливо посміхався, увесь час не спускаючи очей з матері.

— Ну, як же ви жили без мене? — спитала Ліля, коли вони проїхали далі.

— Та нічого, якось обходились,— непевно відповів Іван Семенович.

— Та, мабуть, гримав на всіх, сердився?

— Ні, не дуже.

— Де, не дуже! Тато як розсердився на Федорку! Федорка збила татові окуляри, а тато тоді взявся бити. А коза кричить...

— А ти ж помагав, Юрку?

— Ні, я тільки плакав,— відповів Юрко.

— Он бач, який ти плаксун. А треба було б татові помогти Федорку бити, а то він сам, сердешний, мабуть, і не вправився.

Юрко сконфужено посміхнувся й поглянув на Івана Семеновича воднораз і засоромлено, і з посмішкою лукавого зрадника.

їхали далі мовчки. Побіч ішли білясто-зелені шати дерев, свіжі й чисті кайми доріг, мов вислані зелені рушники.

І будинки, і пішоходи в цім морі весняного зела видавались чистими й причепурeними.

Десь дзвонили до церкви, сонце, посміхаючись, розбризкувало рясно промінням, не піклуючись про ощадність, небо лягало м'якою запашною сіткою. Здається, був буденний день, але всім трьом він видавався великим святом. Тільки на перехресті двох вулиць троє людей заклопотано пройшли з портфелями до Окрвиконкому, і це, здається, лягло нудним пасмом на святочність дня; але коли поминули район Окрвиконкому і знову в'їхали в густе зело,— святочність його через вінця заливала землю і в нім купались рясні пташині виспіви.

На подвір'ї технікуму Лілю приязно зустріли дві жінки викладачів, групи студентів незрозуміло й допитливо-злякано стежили за цією картиною. По тому попрощались з сусідами і зайшли в коридор. Було дуже важко сходити нагору східцями, і доводилось кілька разів перепочивати. Але нагорі вибігла назустріч Варвара Карпівна:

— Голубонько! Це вже й ви приїхали? А я все визирала, визирала й проґавила, дурепа!

Вона плакала й причитувала, а коли зайшли до приміщення, вона зразу підсунула крісло-гойдалку й прислужливо запропонувала:

— Ось сюди, голубонько, сідайте! Ви ж бо наморилися страшенно. Де ж таки — перенести отаку хворобу! А може, лягли б просто в ліжко, це було б краще для вас!

Ліля, проте, відмовилась лягти й сіла в крісло-гойдалку. І зараз же упав у вічі крізь розчинене вікно величезний і безкраїй, вкритий сірою млою краєвид. Тут, поблизу, білий цвіт яблунь і черешень гудів урочисто й святочно бджоляним дзвоном, десь далі січним зеленим мармуром підперезався обрій, а над усім, як на безкрає озеро, на долину м'яко лягало тепле, обплетене ніжною бузовою сіткою небо, і тільки дуби кумедно застряли в нім голими лопуцькуватими галузками.

Ліля втомно й щасливо заплющила очі й зітхнула, відчуваючи густий холоднуватий аромат весняного парку. Здаля, з коридорів, доходив галас технікуму, де вже тепер, допіру поз'їздившись, гомоніли студенти, а тут було тихо, і тільки віяло густе, напоєне цвітом з парку повітря, і коливалось небо, заплетене в бузову сітку, а голі дуби, що раптом нагадали їй обскубаних гусей, кумедно сварились. Вона мимоволі посміхнулась і, повернувшись до Варвари Карпівни, що обережно тупцялася ззаду коло грубки, тихо сказала:

— А ви знаєте, Варваро Карпівно, я хочу їсти.

— Ой, Господи. Так я ж зразу, серце. Вас там, мабуть, і не годували. Де ж таки! Які тепер ті лікарні... Намучиться людина там, Боже... Ми вже не знали, як і думати на вас... Та Бог, видно, змилувався.

— А у вас же є що-небудь для мене? Чи ви вже й забули зовсім про мене?

— Ну що ви, голубко! Хіба ж таки в мене й серця нема, щоб забути про вас. Ось зараз я нагрію.

Вона знову затупцяла й заметушилась. Ліля прислухалась, а сітка неба, пописана червоними жилками, лягала радісно й заспокійливо. Ліля раптом заплакала, зітхнула й поспитала:

— Як же вам тут жилося без мене, Карпівно? Вас тут не обіжали?

— О, хай Бог милує! Чого ж би мене обіжали? Хіба що ж тут у вас, каторга? Як коли, може, й погиркаємось, та воно зразу й забудеться!

Ускочив захоплений, захеканий Юрко.

— Мамусю! Ось тобі квітки. Христофор Федорович прислав!

Він прожогом вручив букет нарцисів і тюльп, а сам став осторонь. Ліля, замилувавшись, поглянула на букет і знову розплакалась. Потім гукнула Юрка, притиснула йому голову й поцілувала.

— Ти мій господар! А що ж би ти робив, коли б я померла?

— А що б? Щодня ходив би на могилку, носив би тобі квіточок.

— І тільки й того?

— А хіба що? Ну, чистив би могилку, щоб ти бур'яном не заросла, мамочко!

— Ну, ти, дурненький сину мій!

Цього Юрко зовсім не розумів,— чому він дурненький,— тим-то пестився лагідно й по-телячому довірливо.

Кілька разів протягом дня входив до кімнат і Йван Семенович. Але він був якийсь збентежений і розчулено-зніяковілий і говорив тихим, сердечно-улесливим голосом, ходив навшпиньки і, зачепивши за стільці, сполохано озирався.

Десь у плетиві відчувань він помічав, що його сьогодні дратує своєю грубою сентиментальністю й підвищеною розчуленістю Варвара Карпівна, але він з усієї сили боровся з цим чуттям роздратування і уникав по змозі свого приміщення. Хай вони самі по-своєму святкують цей момент!

Увечері якраз було засідання предметової комісії, і повернувся він, коли вже дома всі спали. Десь у духовці знайшов чайника, випив тихо чаю й сів за газету. Раптом одна звістка змусила його підскочити й збентежитись. Він мимоволі стукнув кулаком по столу. І зразу ж по тому прокинулась на своєму ліжку Ліля. Іван Семенович зразу ж одірвався від газети і підбіг до ліжка.

— Ти хіба не спала, Лільок?

— Ні, я прокинулась, здається.

— То це, значить, я розбудив тебе? Ах ти ж лишенько!

— Та ні ж бо. Я так часто прокидаюсь! Мені тепер мало спиться.

— То, може, тобі, серце, чим помогти?

— Ні, спасибі, не турбуйся, будь ласка!

Вона подивилась на нього теплим, розчулено-вдячним поглядом.

— А ти тут, мабуть, закрутився без мене, сердешний?

— А, та було всього,— байдуже відповів Іван Семенович.

— І, мабуть, дуже дратувався, як завжди?

— Ні, сказати, щоб дуже,— ні! А так, звичайно, трохи доводилось.

— Я це, лежачи в лікарні, знаєш, часто роздумувала над цим. І мені так боляче було! Невже ти не можеш взяти себе в руки, щоб не дратуватись? Як ми далеко одне від одного одійшли через це! І коли ж тому кінець настане? Це ж страшно!

Вона подивилась на нього благально-теплим поглядом й покликала до себе. Він вайлувато й засоромлено підійшов і, сівши на ліжко, обережно узяв її руку. Вона посміхнулась до нього болісно й винувато і задивилась довгим проникливим зором.

— Слухай, Івасю! Про що я тебе буду прохати! Стримайся ти! Не сварися, не в'їдайся! Ти ж подумай: ми зовсім чужі стали одне одному! Чому це так вийшло? Я як подумаю про це, то мені просто хочеться на собі волосся рвати і криком кричати. Куди все те ділось хороше, що між нами було, як воно таке потоптане!

— Та ми зовсім і не чужі, Лільок! А тільки засмикані. І те хороше, воно десь так замулилось усередині, що важко до нього й добитись. А на ділі воно не пропало.

Ліля вражено простогнала і, трохи підвівшись та спираючись на бильце ліжка, з гострим болем сказала:

— Ні, ні, це зовсім не так! Я оце тепер упала б перед тобою на коліна й благала б, щоб не було вже більш сварок, бо я не стерплю їх далі. Це дико! І ми гірші за звірів. Це просто жах! Тоді краще наложити головою!

Іван Семенович засоромлено похилив голову, однак спробував стиха заперечити:

— Я все ж думаю, що це не від мене тільки залежить. Ти забуваєш, в яких ми умовах живемо і як нам важко випадає боротись у житті.

— Ні, я цього не забуваю, любий, і дуже добре розумію тебе. Звичайно, нам дуже важко випадає. А проте, не можна й розпускатись. Треба якось стримуватись.

— А звісно. Та коли я й не можу стриматись, не треба на це дуже вважати. Розумієш?

Вона тільки похитала головою й тихо заплакала. Та він, тепер уже байдужий до всього, раптом схопився, підійшов до столу і, взявши газету, тихо сказав:

— А знаєш, Льольок, чудеса! їй-богу, просто й не повірив би! Ти ж подумай! Я теоретично прийшов до того висновку, що Х-промені повинні просвічувати всякі речі, і не тільки просвічувати, а, так би мовити, упрозорювати їх. І навіть побудував на цім цілу теорію. А тепер, виходить, у Індії цей славетний фізик Возе винайшов промені, які освітлюють речі так, що ті стають прозорі. Брусок смоли, наприклад, стає прозорим, як скло.

— Та що ти кажеш! Це дуже цікаво! — обізвалась Ліля, а сама потай і прикро зітхнула.

— Ні, справді так, коли тільки газети не брешуть. Але тут біда: як про це довідатись докладніше? Це ж поки воно буде опубліковане й дійде до нас, скільки то часу мине!

— А так! Мабуть, немало,— байдуже погодилась Ліля. Але Іван Семенович жваво заходив по кімнаті й захоплено

розвивав свій погляд на цю справу. І все ж, яка це розкіш, що він має тепер катодні рури і може ставити аналогічні досліди!

Коли він повернувся й поглянув на Лілю, та спала. На блідім, виснаженім, змученім обличчі проходили якісь неспокійні пасма тінів, але дихання було таке легке й затишно-рівне, що Іван Семенович навшпиньки одійшов від неї і, сівши до столу, почав знову читати газету.

Віддаль з лісу доходив дражливо-екстатичний концерт жаб, що приголомшував собою всі звуки ночі.

VI

У педтехнікуму знову розпочалось нормальне академічне життя. Іван Семенович більшу пору дня був у технікумі на лекціях або працював у фізичному кабінеті. Господарство, як і всі родинні справи, перейшли знову до Лілі. Вона видужала й устряла в них з головою. Та втім, бралась за них не з тим захопленням, що раніш. Вона багато що забувала, а згадавши, байдуже відмахувалась рукою. У всіх її рухах помічалась утома й розчарування — так принаймні здалося Іванові Семеновичу, і він підозріло й застережено стежив за нею.

У місті тим часом сталися деякі нові події. Надполудень одного дня по другий бік міста, десь, певне, за лісами або в лісах за рікою, загупало з гармат. Наляканий роками громадянської війни, мешканець міста зразу ж стривожився, дарма що в газетах було заздалегідь оповіщено про військові маневри. Чого доброго — чи не йде якась нова банда?

Але ніяких ознак воєнної небезпеки не помічалось. Увечері стрілянина стихла, а натомість містом проревіло кілька автомобілів, у темряві повз будинки просунули великі сліпучі очі якогось таємничого сонячного вола. Незабаром у небі тривожно загуркотіли аероплани, але що було поночі й хмарно, їх не можна було побачити, хоч здавалось, що саме небо гризло і рвало чорні полотнища. І раптом, ніби величезними батогами, небо обперезало синіми широкими смугами світла; в їхніх пасмах хмари загорілися задимленим тінявим сріблом і посунули в безодню велетенськими міфічними громадами, а кінці їхні зайнялися моторошною предковічною сивиною.

Ті хвости довго стьобали небо і краяли його на сектори, гнали табуни хмар в таємничий морок,— а гуркіт все ще не вгавав. І ось на мить у широку смугу світла, що вдарилась об величезну рудаву скелю хмар, ускочило два білі лебеді, ще голосніш загуркотіли, боки їм зайнялися молодим ранковим сріблом, лебеді похилитались на лискучих хвилях озера і вгрузли в його темні береги. Тепер на тих лебедях перетнулись усі три батоги, хмари згромадились у білясту підпалену опуку,— а сріблясті лебеді, відродивши на мить далеке казкове минуле, прорвали підпалену опуку і пустились гуляти ген-ген у таємниче-грізну далечінь хмар; і тільки хвости довго горіли великими невгамовно-яскравими сріблястими зірками, аж доки й вони не вгрузли в синяву неба.

Другого дня місто заполонили військом. Перестоявши день у місті і скінчивши генеральну військову операцію, що випадала на це місто, на полудень усе військо вирушило далі, але одна якась частина зосталась надовше і розташувалась саме в південній околиці міста. їм одвели порожні будівлі колишньої школи поблизу педтехнікуму, а поодинокі командири оселились по приватних приміщеннях.

По тому, другого дня ввечері, двоє командирів зайшло до педтехнікуму. Поспитавши завідувача, вони зайшли до кабінету його, але зоставались там зовсім мало, незабаром вийшли й повернули до приміщення Івана Семеновича.

У коридорі обоє, урочисто по-військовому дзвенькаючи острогами й голосно проказуючи свої прізвища, привітались з Іваном Семеновичем.

Той закликав їх у свою кімнату, що правила разом і за спільну спальню, і запросив сісти.

Справа була проста й невеличка. Перший із них, молодий, з тонким, уродливим, засмаглим на сонці обличчям, т. Царин-ний, наслідуючи старих генералів і тому обриваючи й ковтаючи слова, розповів густим надутим і тому трошки хриплим голосом, що з цього війська, яке було на маневрах, управління бригади з одним полком залишаються в місті. Серед війська потрібно розгорнути широку культурну роботу, отже, вони в першу чергу і звернулись до лекторів технікуму.

Другий, т. Альтшулер, з чорною, кучерями повитою асі-рійською бородою, що в ній тонули й розм'якшувались товсті й м'ясисті губи, додав, що вони від завідувача технікуму дізнались про т. Коселя як про кращого досвідченого лектора і були б раді, коли б він не зрікся в них читати лекції.

Іван Семенович приставав на цю пропозицію, але тільки через місяць, коли в нього закінчиться сесія заліків.

— Ну ви принаймні хоч одну нам прочитайте,— докірливим басом обізвався Царинний, і тонкі англійські вусики заворушились з-під гострого носа у приязну поблажливу посмішку.— Принаймні розпочати нам сезон!

— Лекція з фізики — значить, і з дослідами? Це буде звєрськи шикарно!—додав Альтшулер.

— Але, товариші, ви ж розумієте, у мене нема часу,— опирався Іван Семенович.

Однак усе владналось на краще. У неділю Іван Семенович погодився прочитати вступну лекцію і цим відкрити взагалі лекційну роботу, а систематично він почне читати, тільки як скінчаться заліки в технікумі.

Царинний подякував добродушним докірливо-оксамитним басом, т. Альтшулер підкреслено чемно стиснув руку й оскалився в асірійську бороду, обоє врочисто й голосно зацокали острогами й повернулись виходити.

Та щойно вони вийшли, як у коридорі зустрілись з Лілею. Вона поверталась із двору, заклопотана в якійсь своїй справі, як раптом Царинний спинився перед нею й пильно з тонкою посмішкою на тоненьких вусиках придивився.

— Єлена Павлівна, коли не помиляюсь?

Ліля зацікавлено глянула йому в вічі.

— Так, але я вас не впізнаю.

— Льодика Царинного знали?

— Сина Олександра Степановича?

— Він самий.

— Господи! Та ви ж тоді зовсім маленьким були.

— Ну да, але то давні часи були,— проревів оксамитно-докірливим голосом Царинний.

— А звісно. А тепер ви, мабуть, у високих військових чинах?

— Комбриг,— проревів Царинний, а Альтшулер захоплено й добродушно посміхнувся, ніби кажучи: "А так! Це ж не жарт!"

— Ну, який же він великий і красень! — здивовано сказала Ліля. Царинний з цим, певне, погодився, бо похилив набік свою голову і слухав далі. Що ж, треба й цей сумний факт признати.

По тому пішли спогади й той рясний сміх, що буває в жінок від несподіваної зустрічі. На прощання Ліля попрохала "товариство" заходити, і Царинний ще урочистіш задзенькав острогами й, ковтаючи слова, сказав:

— А так, ми ж з вашим супр-ругом склали угоду на лекції.

— Ах, он що! Ну то й поготів заходьте.

Царинний запалив цигарку, затягся, ще раз уклонився й вийшов, але надворі він нервово відкусив її й викинув, тоді як Альтшулер ішов мовчки й загадково посміхався у свою кучеряву бороду.

Увечері прийшла Корківська, як вона сказала —"погомоніти". Це було, властиво, вперше по тому, як Ліля вернулась з лікарні, що Корківська навідалась надовше. Серед простої хатньої обстанови Івана Семеновича в своїм синім убранні з високим мережаним комірцем, в синім солом'янім капелюсі з червоними вишнями й охайним ридикюльцем — вона, справді, скидалась на англійську міс, що з якогось дива попала сюди, в розхристану й убогу обстанову звичайної вчительської родини.

Сидячи на стільці й підкреслено сторонячись кухонного столу, де саме Ліля на "греці" гріла чайника, вона голосно й безугавно гомоніла. Іван Семенович, що саме вивіряв писані роботи з математики, прислухався до тих розмов і думав, що недарма він прозвав її терницею.

Вона бубоніла сухо й уїдливо, і Іван Семенович помічав, що в нього наростає до неї дражливе почуття.

Проте, коли Ліля почала накривати на стіл, Корківська раптом вихопилась і взялась допомагати Лілі.

— Давайте я хоч трохи допоможу вам,— запропонувала вона.— А то ви, я гадаю, страшенно заморились і виснажились, моя люба.

— Та є й цього,— байдуже погодилась Ліля.— Але що ж удієш? Треба й цю роботу комусь робити. Головне, ми нікого не можемо взяти в допомогу, а мені самій ще важко після хвороби.

— Авжеж, я бачу. Ви страшно схудли й змарніли. А це господарювання ще більш виснажує людину. Я дивлюсь на нього як на якусь людську кару і не розумію, чому, власне, жінка мусить нести цей тягар.

— Ви, розуміється, як запекла феміністка, хотіли б покласти і ці обов'язки на чоловіків,— сказав Іван Семенович, що допіру увійшов у кімнату.— Це найкращий спосіб розв'язати цю справу — взяти й перекинути казана на другий бік.

— От бачите! Ви, значить, не хочете брати на себе цього тягаря? Яке ж ви маєте право покладати його на жінок?

— Хіба ж це я покладаю?

— А хто ж?

— Розуміється, життя. Так само, як на чоловіків воно покладає обов'язки берегти родину, піклуватись про неї, здобувати їй потрібний добробут.

— О, як це сказано! Життя! Обов'язки! Та ви просто запрягли жінку, як коняку, й вези — не смій сперечатись!

— А вона, значить, увесь час бунтує проти нас, як експлуататорів? Так, по-вашому?

— Звичайно, бунтує. Вона мусить бунтувати й боронити свої людські права. Звісно, так. А ви як же хотіли?

— Я ж не проти людських прав: ви помиляєтесь. Жінка мені товариш,— дружина,— розумієте?

— Чого ж ви зневажаєте її й ставите в нерівні умови?

— Ну, цього, по-перше, нема, а коли й є, то це не я роблю. Це життя так складається. Ви не забувайте, що жінка своєю природою прив'язана до дому більше, ніж чоловік. А чоловікові доводиться змагатись десь на стороні за отой самий злощасний хліб. І звідси виходять усі відносини і взаємини чоловіка й жінки. Це ж ясно. І наша сучасність, поставивши нас майже в біологічні умови, наочно це показала.

— Ну, ви все природу висуваєте. Не валіть, будь ласка, все на природу. Природа природою, але ж жінка не весь час зв'язана природою. Та й вона буде воювати з нею, як і ви...

А ви до цього причепились і поклали на неї і природу, й господарство, і тисячу інших обов'язків.

— Ну, природи ніяк од неї не одбереш,— лукаво зауважив Іван Семенович.

— А, так, по-вашому, виходить, і природа, і виховання дітей, і приборка, і харчування, і те ж саме здобування харчів? І все це вона, вона, вона, і все для інших? А що їй самій залишається?

— А що ж залишається? Вона сама в цім.

— Ах, значить, домробітниця й коханка, а де ж дружина? Як же вона зможе бути вам за дружину у ваших наукових чи громадських справах, як вона порпатиметься серед картопляного лушпиння?

— Старе запитання. Найпростіша жінка, коли вона цінує чоловіка й родину, як не розуміє, то завжди відчує чоловіка. Власне, й не треба, щоб вона знала все те, що й чоловіки в своїй роботі: ій треба тільки розуміти.

— Ах, яка це блискуча фраза. Це ж потрібно тільки вам: щоб розуміла й підтримала. А чи ви ж її підтримаєте, як вона захоче визволитись від цього брудного родинного кубла і пожити тим науковим та громадським життям? Ви тоді її підтримаєте?

— Що значить — підтримаю! Я завжди її підтримую, чого ж я тут їй відмовлю, коли вона буде вільна від своїх обов'язків?

— Ах, знову обов'язки! Обов'язки! Та вона ж світу Божого не бачить за ними.

— Виходить, що ви проти її родинних обов'язків? Отже, ви й проти родини?

— Я, звичайно, не проти родини, але коли та родина є тягар, гниле кубло, в'язниця, я проти такої родини.

— Які у вас усе страшні слова й скільки обурення! Ну що ж, емансипуйтесь, розвалюйте родину. Чоловік від цього тільки виграє, бо з нього цим самим теж звалиться увесь цей вантаж. Але ви перші злякаєтесь і прибіжите, як жебраки, виснажені й голодні, щоб погрітись коло цього вогнища. І тоді ви вдарите на ґвалт, але буде пізно.

— Ніколи в світі цього не буде! — вставила від себе Ліля.— Я не знаю, що буде далі, але сучасна жінка вже ніколи не повернеться до того вогнища, від якого вирвалась.

— Ну що ж! То гірше для неї! Від того вона не набуде індивідуальності, а ще більш її втратить і піде просто на суспільний ужиток, вибачте на цім.

— Нащо так бридко думати? — заперечила Ліля.— По-моєму, вона стане тоді справді людиною — тільки й усього! Колись з жінкою панькались, ніби по-лицарському, як з дамою. Дама! Хороше слово! А під ним ховали най гидотніш і чуття й наміри: розпутні й підлотні! По-моєму, культ лицаря й дами давно вже пережив себе, а тепер нам треба тільки, щоб до нас ставились просто, як до людини.

— Ну що ж, культ лицаря й дами не такий уже й поганий був. А тільки й тут сталось так, як і завжди буває. Виявилось, що людина менша за ці форми, що це для неї тільки пав'яча прикраса, а людина — просто підлотне, нікчемне, нечесне створіння. І ніякої ідеї, яку сама вона ж і створила, вона не спромоглася провести в життя.

— Ну, гаразд, раз ви обстоюєте так родину, то цікаво послухати, як же ви цю справу розв'язуєте,— запитала Кор-ківська.— Невже ви хочете купити родинний добробут ціною рабства й поневіряння людини, яку ви любите більш за все на світі або повинні так любити? Це дуже цікаво послухати.

— По-перше, я не так уже обстоюю родину, як самоціль, а приймаю її тільки як наслідок певних суспільних умов, а може, й якихось категоричних чинників, що не міняються протягом цілих діб. Я гадаю, що жінка перша ж зречеться того, щоб у неї забрали назовсім її кревну дитину. Сумлінна, моральна жінка цього ніколи не зробить. А про неморальних жінок нема що говорити — не на них же суспільство будуватиме свої форми життя. Це хоч і буде, але воно зогниє й відпаде,

а відтак, значить, зостається жінка з дитиною, значить, зостається та сама родина, проти якої ви протестуєте.

— Значить, по-вашому, те саме рабство?

— Ні, не рабство. Треба ж дивитись просто. Що гнітить жінку? Господарство або важка чорна робота, від якої людині трудно звести й очі вгору. Це страшний, важкий, неприємний тягар. Але цього ми колись спекаємось. Наука й техніка дійде того, що вона багато спростить цю справу. Вона вдосконалить електричну варку страви, полегшить готування її, спростить миття посуду і т. ін. І тоді це людині буде просто, як забавка. І головне, кожна людина сама це робитиме.

— Чого ж ви тепер цього не зробите? — поспитала Кор-ківська.

— А того, що загалом наука ще надто молода. По-моєму, коли вона розів'ється справді, з'ясує найголовніші, на сьогодні не розв'язані проблеми, створить певний синтез розуміння світу, тоді перетворить усе наше життя так, що нам це й не сниться тепер. Вона покладе на всі форми суспільного життя свій образ. Отак я розумію усе це, й так, властиво, до цього й треба ставитись.

— Те-те! Так коли ж то буде! Спасибі вам! — невдоволено сказала Корківська.

— Нічого! По-моєму, треба їх поставити варити страву. Вони тоді швидко примудрують усяких вдосконалень,— зауважила Ліля.

Іван Семенович тільки засміявся. Він випив шклянку чаю і зразу пішов знову до свого столу, а "терниця" ще довго торохкотіла.

VII

Сутичка виникла зовсім несподівано, проте призвела до справжньої дуже прикрої сварки. І що сталась вона зовсім несподівано, запобігти їй було вже пізно.

Іван Семенович саме збирався йти на лекцію, коли знадвору захекано вскочив Юрко. Він підбіг до Лілі й став проситись, щоб його пустили на річку з чужими хлопцями, що якраз ішли купатись і його підбивали з собою. Однак Ліля відповіла непевно й справила його до Івана Семеновича.

Іван Семенович стояв над столом, роздумуючи, що йому взяти на лекції, але, почувши ці слова, щось промурмотів, а далі рішуче сказав:

— Ні, ні! Не можна. Самому ніяк не можна.

— Татусю! Ну чому ж? Я дуже хочу купатись! Сьогодні така спека! — капризно заговорив Юрко.

— То що ж! Візьми води й облийся дома, як тобі спека! А що я тебе пущу — щоб ти утопився там?

Юрко почав плакати й кричати. Іван Семенович розлютився і, накричавши та натупавши ногами, прогнав Юрка з кімнати. Той побіг на подвір'я.

— Невже ж так можна з дитиною поводитись? Ти ж батько! І вихователь учителів.

— Авжеж! Коли б ти провокацією не займалась, то цього б не сталось.

— Яка провокація?

— Ну, розуміється! Замість того щоб самій розв'язати цю справу, ти підсилаєш його до мене.

— А що ж я робитиму? Хіба ж я знаю, коли тебе вкусить ґедзь ?

— Дурниці! Який тут ґедзь? Коли в нас все до ладу, я ніколи не буду кричати. Ти все звертаєш на мої нерви, а забуваєш, скільки в тебе недогляду й безладдя. Я в тім не винен, і, будь ласка, не посилайся на мої нерви!

Однак Ліля умить вирівнялась і, підійшовши ближче, розгнівано поглянула йому в обличчя й рішуче сказала:

— Слухай! Будь ласка, не нарікай мені на господарство та безладдя. Я бачу, ти просто лютуєш! Ти просто шукаєш, до чого причепиться, щоб вилити ту лють на мене. Слухай, Івасю! Я заявляю тобі про це рішуче. Я не можу терпіти цього тягаря. Я не можу далі вивозити цього родинного сміття, щоб з мене ще й глумились, мною поневірялись. Будь воно прокляте те й господарство, і родина, і все — коли мені така догана за все!

Іван Семенович отетеріло занімів і, витріщившись, поглянув на Лілю. Вона стояла проти нього розчервоніла й гнівна; і раптом вся пересмикнулась, зірвалась плачем, поточилась і, впавши на ліжко, вкінець розридалась.

Іван Семенович приголомшено дивився на неї. Інколи вона зводила голову й, рішуче хитаючи головою, стогнала:

— Ні, ні! Я так далі не можу! Я рішуче заявляю! Іван Семенович приніс води й став заспокоювати, але це не

допомагало. Тоді він безнадійно махнув рукою і пішов до технікуму.

Проте на кінець дня ця подія ніби й забулась. Вона пройшла, як гроза: погуркотіла, очистила повітря й зникла. У хаті знову запанувала злагода, а до того ж Іван Семенович уникав домівки. Отже, й після чаю він скористався тим, що Ліля з Юрком вийшли до парку, сам захопив свого зошита й мерщій подався до фізичного кабінету. Студенти технікуму збирались ближчими днями ставити радіо, і треба було підготовити деякі досліди. За цією роботою непомітно минув увесь вечір, і Йван Семенович ніби й забув за ранкову сварку.

Скінчив він працю свою доволі пізно, коли вже гомін у технікумі зовсім улігся; настала тиша, і тільки у вікна заходив шум далекого потоку літньої ночі, що ніс з собою тисячу неясних звуків.

Тоді Іван Семенович згадав знову за ранок, за те важке чуття, що зосталось від сварки, і, густо зітхнувши, сів до столу, щоб записати кілька думок до зошита.

"Сварка з Лілею і, як звичайно, через дрібниці, нічого не варті. Ліля ледве не знепритомніла, а мене взяла гостра розпука з того. Я не знаю, звідки це може братись у людей, коли вони справді одне одного люблять, і як це взагалі може статись. Вона, ця лють, спалахує раптово, як блискавка, пронизує всю глибінь серця і чинить бунт. Це ніби джерело якоїсь своєрідної електрики, бо від неї родиться плюс і мінус енергії людської. Так, так... Плюс родить Прометеїв вогонь, що силою своєю пронизує всі щілини єства світового, що дає провід людському життю, що кидає вогняні думки на тисячоліття вперед. І виходить, що це не так і погано. Але другий кінець цієї сили просто гнітить і розкладає людську істоту. Що це за сила? Це ніби розклад платівки в катодовій рурі, що промінить електронами з людського єства. І тоді виходить, що я в цім розкладаюсь тільки для того, щоб дати раптовий блиск Х-променів, цей Агні, творчий, всепроникливий Прометеїв вогонь. Хтозна, що це є? Але це страшно! Страшно розуміти! А ще страшніш підпорядковуватись цьому законові!

Тепер щодо нашої вселюдської люті. Хтозна! Може, сучасна людина зморщилась і лютує тільки тому, що вона затисну-та з усіх сторін від інших людей, може, тому, що життя надто ущільнилось і людині ніде вилити свої сили. По-моєму, сучасній людині треба більше спортів, полювань, змагань... Тоді з неї випариться там уся лють. А Прометеїв вогонь вона пустить на творення нового життя".

Іван Семенович замислився, ніби згадуючи, що йому ще записати до щоденника. Але враз відчув кволість і втому — перо з рук йому само випорснуло, і він, густо і втомно зітхнувши, пішов додому.

VIII

Червень. Літо залило все навкруги своєю рікою — тисячами запахів, тисячами кольорів, тисячами звуків. Далечінь, тепер розтанувши в сонці, повисла й заніміла білясто-золотими полотнами, розісланими просто на обрії, а по тих полотнах подеколи візерунились блакитні кучері. Ближчі дерева парку застигли й охололи, густо закутавшись у власні тіні й потонувши в них.

Унизу, ніби викрадаючи в неба ті білясто-золоті сувої й знову розпускаючи їх на безліч покручених ниток, літали метелики й кузьки, і гомін їхній розходився, як безнастанно-могутня струмчаста мелодія літа. Вона вилась, то підлітала вгору, то знову, як дим, стелилась долиною, і знову вставала й підпливала до вікна, своїм повівом розбиваючи літню нудоту в авдиторіях технікуму.

Втім, тут, здавалось, не зважали на подзвін літа, на його чарівний поклик і дбали про свої буденні клопоти. В коридорах стояв далеко гучніший за надвірний гомін і шум, і поклики літа тут зразу ж завмирали.

В перерві Іван Семенович тільки на одну хвилину заскочив до лекторської і зразу ж і вийшов, хутко пройшов коридором, ніби тікаючи

від його гомону. В кінці коридора його догнали троє студентів. Він спинився й суворо поглянув на них.

— Іване Семеновичу! Сьогодні лекція буде в кабінеті?

— Ах, так! Справді, я й забув! Ну, звісно, в кабінеті.

— Значить, можна оповістити всім?

— А, розуміється, оповістіть.

— Значить, це востаннє ми сьогодні?

— А так, так. Оповістіть, оповістіть.

Іван Семенович зразу ж і вискочив. Він густо й радо перевів дух тільки в себе в кімнаті, бо на вікно лягали сині тіні ялинок, білясто-злотава далечінь кволо колисала похмурі дерева, на тій далечіні хилиталась блакитна смуга, ніби берегова течія якоїсь великої невидимої ріки, в наколишній тиші сонце розпорошилось і доходило в кімнату незнаним ароматом; була густа тиша, і тільки дюодинокі звуки й метелики долітали сюди та заскакували холоднуваті пориви вітру.

І в кімнатах було тихо. В їдальні, правда, хтось стукав ножами, січучи м'ясо. Але незабаром пробіг хтось інший, дуже заклопотаний, наспівуючи якоїсь тихої зворушливої мелодії, заскочив до їдальні й загомонів. Голос Варвари Кар-півни хрипко обізвався. Кроки знову затупотіли, і до Івана Семеновича зазирнула Ліля.

— Ах, ти дома? Я й не знала!

Іван Семенович ліниво й недовірливо повернувся й поспитав:

— А що?

— Це дуже добре! Значить, можна швидко й обідати. Варвара Карпівна тобі з Юрком дасть пообідати.

— Так! А ти хіба не будеш дома?

— Ні, не буду! В мене пів до четвертої будуть лекції на вчительських курсах.

— Ти таки, значить, взялась читати?

— А що ж такого! Звичайно, взялася! Ти хіба проти цього?

— Ні, не сказав би. Але, по-моєму, це марна справа для тебе.

— Чому?

— Ну, ми не можемо удвох кидати домівку й розпорошуватись на всяких дрібних заробітках.

Він поглянув на неї і вражений застиг. Така дивна й чудна була вона сьогодні: підстрижена, напудрена, в цім білім старім брилі, тепер добре відремонтованім, з тремтливими віточками незабудок на крисах. Він також згадав, що вечорами вона інколи курить цигарку. "Емансипується,— подумав він.— Поборницею жіночого руху стане. Тепер тільки залишається йти до жінвідділу і пов'язати червону хустку на голову".

Вона стояла і посміхалась, ніби чогось чекаючи.

— Що ж ти думаєш читати?

— Історію профруху.

— А чому не з власного фаху?

— Мені це просто накинули. Уяви собі, що на все місто нікому взяти цих лекцій. Ніхто навіть з профробітників і партійців не знає добре історії профруху.

— То це тобі й накинули? А ти ж хоч підготувалась як слід?

— А розуміється. Хіба б я так могла виступати?

Ліля блиснула перед ним веселим задиркувато-химерним вогнем перемоги, але в тім поблиску Іван Семенович зразу ж упізнав гострий біль зараненого птаха, і йому стало провинли-во-боляче й шкода цієї людини, ще недавно такої близької навіть і в сварках.

— Ну, як знаєш. Тільки мені це не подобається. І я цього не похваляю.

— О! Чому саме?

— Хоч це, може, й модно, але це дурниці. Родину треба берегти, як не важко в ній жити.

Ліля, ніби вжалена, якось кручено поглянула на нього, лукава посмішка затаїлась у неї в кутках губів. Вона втомно зітхнула:

— Ти знову цієї. А я думала, ти прийдеш послухати мою першу лекцію.

— Ні, не маю часу. В мене по обіді практичні роботи. Ліля кокетуючи й елегантно повернулась, незабудки на

голові ритмічно хилитнулись. Ліля кивнула головою й сказала:

— Ну, бувай здоров, Івасю.

Іван Семенович нічого на те не відповів.

Обід і по обіді час пройшов доволі одноманітно й нудно. По тому зовсім несподівано від парку врізались на подвір'я важкі й гострі клини холодків. Біля сто-злота в а далечінь вкрилась бузовою, припорошеною пилом млою й помарніла. Над верхів'ями парку тепер рясним хвостом послалось сонце,— а тіні поміж дерев виразніш посиніли.

Юрко тільки тепер ускочив до себе й, наспіх перехопивши й перекинувшись кількома словами з Варварою Карпівною, знову подався гуляти, навіть не зазирнувши до Івана Семеновича. Але й Іван Семенович нітрохи не потривожився з того.

Він зібрав деякі нотатки й пішов до кабінету.

В коридорі технікуму, коли зайшов туди Іван Семенович, на шкільнім годиннику показало десять на восьму. Біля кабінету чекали вже студенти, і осторонь ворушився якийсь меткий, припорошений ворсою сутінків силует. Іван Семенович зразу ж відімкнув кабінета і в світлі розчинених дверей упізнав їжаку вато-кольку і трохи засоромлену постать Ковтуна, що, як злодій, тулився до дверей, тримаючи в руках записну книжку з олівцем і ховаючись за студентами. Студенти зразу ж посунули до кабінету, а Іван Семенович, впіймавши погляд Ковтуна, поманив його рухом руки, і той несміливо зайшов.

Він допитливо глянув на Івана Семеновича, але той, відчувши цю своєрідну пожадливість до знання, навмисне, щоб не соромити, нічого не сказав і звернувся до студентів.

В сьогоднішніх практичних роботах треба було зробити підсумки головним темам поточного шкільного року: електриці та проблемі атомів, йонів і електронів. Мова йшла про електричну силу в явищах світла, в освітленні землі від планет, про йонізацію й електронність матерії, про чинність катодних рур і відповідно до цього про природу та чинцість Х-променів і, нарешті, про перспективу опрозорювання темних тіл і перетворення матерії в енергію.

Досліди ставились з глибоким напруженням і піднесенням, що нагадували таємничі містерії давніх часів Єгипту, Еллади та Індії. Ніби звідкись, із незнаних тьмяних царин світу, на мить блискавкою спалахувала перед допитливим оком людини найпевніша, найістотніша правда про світ, що зразу ж мусила знову потонути в тій таємничій царині.

Студенти самі проробляли деякі досліди. Один з них роздяг-ся і попрохав освітлити його радіопромінням; в кутку вороже загудів умформер, худе ребрасте тіло на мить залилось білясто-бірюзовим промінням, хтось із дослідувачів помилково повернув регулятора міліамперметра, тіло ніби розтануло в тім промінні. Студент, що стояв на освітленні, раптом рвонувся вбік, поточився, його підхопили перелякані товариші. Студент, що випадково наводив промені, злякано повернув регулятора, рура погасла, і тільки темряву не переставав розлютовано гризти в кутку умформер. Засвітили звичайну лампу. На тілі в студента була густа червона пляма, і всі кинулись оглядати її.

Так, у долині грудей була роздразнена пляма на шкірі, що свідчило про незвичайно чинну силу променів. Але зрештою це ще не так страшно було: коли тільки нервові вузли, так звана сонячна заплітка не пошкоджена, то зовнішня виразка мусить швидко загоїтись. В шухляді Іван Семенович знайшов вазеліну, рану помазали і знов взялися до дослідів.

Але тепер важко було поставити на той самий поділ регулятора міліамперметра.

Для експерименту взяли іншу лампу, всю вкриту зовні нікелевою листвицею з конденсованою відтулиною для променів, і стали наводити на книжку.

Студенти затаїли дихання, в бірюзовім світлі очі Ковтуна дивились злякано й божевільно. В густій напруженій тиші чути було, як ляскотливо потріскувало проміння лампи і йшов густий шелест,— ніби хтось увесь час жмакав і рвав шовки,— а в кутку, як і раніш, знову загриз темряву ум-формер.

І ось раптом книга вся розповзлась, ніби розтанула, і на полотні екрана виступили пожмакані, наліплені шар на шар, неясні опромінено-водянку ваті знаки книги. Хтось із студентів ахнув і приголомшено затих. Водянку ваті літери на полотні, здавалось, ворушились, як комашня.

Знизу, з парку, долетів розсипчастий жіночий сміх; його вгамовував чоловічий голос, однак жіночий не слухався і змагався, а чоловічий не втерпів — і сам розсипався на галасливий сміх. І раптом зірвались патетичні слова, з яких Іван Семенович зразу впізнав Альтшулера. Рука Івана Семеновича затремтіла, книга спалахнула вся білястим світлом, потім ніби вся взялась вогнем, зчинився тріск — катодна рура задимилась зсередини.

В кімнаті було сутінливо, а знадвору зазирнули сріблясті м'які озера місячної ночі, дерева в них набубнявіли й повисли, легкі, як тіні; далечінь взялася сивою млою, а тим часом з парку дійшов спів... Лі лин спів.

Іван Семенович зразу ж упізнав той спів і нестямно метнувся, ніби вжалений електричною іскрою. Так колись співала йому, в парку Мусіна-Пушкіна, ще як була нареченою, а тепер виспівує Царинному з Альтшулером, тільки голос їй тремтить поколото й трагічно.

Тепер, збентежений мимоволі, з розбитим надвоє чуттям, Іван Семенович, Однак, спробував пересилити себе і поглянув до умформера. Виявилось, що в дротах зчинився курцшлюз і через те умформер не міг працювати. Щось робити було пізно і не хотілось, а тим часом всі оточили Івана Семеновича, пожадливо й сполохано-інтимно розмовляючи з ним. Іван Семенович відчув цю незвичайну ситуацію і заговорив до студентів щиро й розчулено, почуваючи, як від особистого схвилювання голос йому ще теплішав.

— Отже, товариство, катодні промені, хоч їх ще не зовсім вивчено, це не що інше як розклад матерії на найменші частини, а саме електрони. Як бачимо звідси, це не фантазія, а цілком реальний факт. Матерія, нехай у найрідшім стані, розкладається, матеріал може легко перетворитись у дійову енергію. Колись ми дійдемо того стану, що якась невеличка грудка глини рухатиме ціле підприємство. І ми стоїмо вже на шляху до здійснення цього. І це буде таке величезне досягнення, що нам тепер і не сниться, до якої міри воно змінить усе наше життя. Це внесе величезну революцію. І, розуміється, тим прийдешнім ми видаватимемось дуже смішними пігмеями. Ось це один висновок, який можна зробити з сьогоднішніх дослідів.

Тепер друге питання, про опрозорювання матеріальних речей, речей щільної маси. Ми вже й сьогодні зробили в цій дільниці чималі досягнення. Як ви мали нагоду спостерігати, книга відсвічувала своїми літерами на екрані. На чім же це побудовано? На рівнобіжності променів, що йдуть до нас від звичайних речей, з променями даного приладу. Коли ми нарешті знайдемо формулу, в якій визначимо довжину й швидкість проміння, що йде від кожної речі, ми зможемо пускати електричне проміння тої самої довжини і опрозорю-вати ті речі. Розуміється, наші досліди дуже наївні й дитячі, але і в цій царині ми вже підходимо до великих спізнань. Ось і в цей момент індуський учений Бозе, як повідомляють газети, винайшов промені, в яких навіть смола стає зовсім прозора. На жаль, дуже важко дізнатись, які це в нього промені. Але й ми, не знаючи цього, як бачите, стоїмо дуже близько до винаходу тих променів.

Іван Семенович оглянув своїх слухачів, погляди яких горіли молодим захопленням, і сам запалився натхненням від цих великих досягнень і можливостей науки. Але запитань не було.

Всі, збившись у купу, захоплено, потаївши дух, слухали. Спереду стояли дві студентки, очі передньої, напоєні місяцем, тепер рясно й таємниче відсвічували тихим фосфоричним

Коротке замикання.

світлом. Решта збилась докупи і схвильовано стежила за Косенем. Тільки Ковтун важкою, трохи похилою постаттю стояв сторонь, у сутінках, похмуро прислухаючись до розмови.

Так, певне, десь учні давніх ієрофантів спізнавали серед ночі єгипетські й елевзинські містерії, схвильовано й затаївши дух, коли промінь місяця зазирав десь у скупе віконце, а в зеленій темряві ховались величезні підземні склепіння. І тоді, і тепер була та сама жага спізнання, що вабила цих людей до потайливих зібрань,— тільки 4юрма цього спізнання різна.

Троє з краю відійшли від гурту й заявили пошепки, що, мабуть, пора вже йти додому. Іван Семенович нічого не відповів. Вони промірили великими злодійкуватими кроками кабінет і цим дали привід і іншим. Хтось глибоко зітхнув, ніби прокидаючись від якогось таємничого сну, потім кинув "на добраніч" і вийшов слідом за іншими. Останнім попрощався Ковтун, широко стиснувши руку.

— Ви, мабуть, товаришу, мало зрозуміли сьогодні? — стиха спитав Іван Семенович.

— Та нічого. Якось уляжеться там. Тут аби можна було якось приходити послухати вас.

— А звичайно, ви можете, коли хочете. Я нічого не маю проти.

— Та я знаю, ви пустите. Тут з роботою може вийти невправка. І не щоразу можна вирватись ото.

Ковтун лискуче й гостро поглянув на Косеня і, вдаривши себе рукою, сказав:

— А цікаво як, професоре! Невже це може все здійснитись?

— А чому ні? Розуміється, здійсниться.

— Йолкі зельониє! От діла!

Він замріяно сам собі посміхався, витріщившись в одну точку і, певне, нічого не бачачи. Косень, однак, перебив його задуму й, підійшовши, просто спитав:

— Слухайте, Ковтуне, що вас так тягне до науки? Вам же важко все це розуміти.

Ковтун підвів на нього свої сірі, що тепер відсвічували жовтим бурштином, очі і сказав:

— Та хто його зна. Вроді як би цікавіше жити.— Він переступив з ноги на ногу і невдоволено сказав: — Це ж єрунда. Людина, як воляка, мусить увесь вік гнути спину, слонятись, мучитись і не знати, для чого це.

— А ви думаєте, що через це ви взнаєте?

Ковтун збентежено махнув рукою.

— Ну хоч не так досадно, їдять його мухи. Все ж здається, ніби ти кудись ідеш уперед ц значить, живеш. А так, як жити по-нашому,— понімаєте, пече під серцем, хоч ти кричи! Через те так і любить наш брат випити. Ви ж цього, професоре, нічого не знаєте.

— Може, й так,— байдуже погодився Іван Семенович і заходився складати прилади. Ковтун, скориставшись з цього, незабаром вийшов.

Тим часом Іван Семенович склав свої зошити й прилади і збирався вже виходити,— як раптом зазирнув у вікно й застиг. Над парком тепер ніби заснувалась біляста зелена гостроверха голова, що тяглася гострим кінцем до місяця, а внизу по вінцях упліталась у галуззя дерев.

А знизу доходив жвавий довірливий гомін і сміх. Іван Семенович легко впізнав захоплено-дражливий сміх Лілін. їй щось настирливо й холодно доказувала Корківська, а Царин-ний перебивав її, намагаючись щось своє сказати.

— Не перебивайте мене! — прокричала невдоволена Ліля.— Що за нечемний народ! Ніякого лицарського поводження !

— Ну, де тепер нам до того лицарства,— обізвалась Корківська.— Лицарство тепер зовсім вийшло з моди.

— Нічого, ми знову заведемо те лицарство,— впевнено обізвався Царинний.— Ось і т. Альтшулер ствердить це.

Коли ті троє стихли, голос Альтшулерів вихопився патетичним вигуком:

— Товаріщі! Какая шірь! Какоє очарованіє!

Але, певно, до його захоплення ніхто не пристав, бо між тими трьома знову спалахнула гаряча спірка.

Іван Семенович тільки глибоко зітхнув, і, одійшовши до столу, згадав чомусь про свої записки, і, як певний висновок усього передуманого, записав:

"На лекцію прийшов сьогодні Ковтун і сидів увесь час, як мохнатий пень, слухаючи похмуро й уважно. Цікаво, чи хоч трохи він зрозумів з того, що я говорив. Але очі дивились йому, як розпалене вугілля. Мені здається, його швидше інтуїтивно тягне до цього. Може, він сподівається на розкриття всіх тайн життя в науці.

Але мені сердечно шкода його, хоч я й радий, що він сюди ходить. Шкода просто цієї великої дитини. Проте, як уважно треба тепер ставитись до людини. Вона така стомлена й виснажена, що тільки доторкнись, як вона зразу засичить і почне кусатись.

І це добре — приділяти уваги, бо так ми з малого непомітно нагадуємо собі про велич сьогоднішнього людського визволення, про його прагнення створити собі краще життя і про те, що нам треба влитись у цей потік. Я знаю, що тут мені болітиме, що я люблю життя і прості його розваги та радості, але на сьогодні, як би то не боліло, треба цього зректися і віддати себе в офіру цьому нестримному потоку нового життя".

Обірвавши на цьому свої записки, Іван Семенович довго сидів, стуливши голову руками.

IX

Це був перший день, що праці в "технікумі зовсім скінчились, і Іван Семенович міг вийти з дому на цілий день. Він узяв з собою трохи хліба з салом, пляшку з водою і, накопавши черв'яків, пішов з Юрком на річку ловити рибу.

Цілий день йому деренчав деркач, палило сонце, верещали стрепети, лопотіли й тріщали над водою крильцями коники і тихо плескотіла хвиля об берег. Обоє кілька разів купалися, снідали, потім спочивали, кілька разів міняли місце, аж поки надибали на такий закуток, де риба почала ловитись.

На вечір впіймали сім дрібних карасів, п'ять линів, штук сім малих щучок, чотири бубирі і ще трохи іншої дрібноти. Але й цією ловитвою обоє були дуже вдоволені.

— Ну, Юрку, значить, сьогодні вечеряємо кашу з рибою. Прийдемо додому й скажемо, щоб мамуся добру кашу нам зварила. Га? Як ти вважаєш?

Іван Семенович несподівано пожвавів, потер руками і, завчасу смакуючи смачну вечерю в теплім родиннім затишку, навіть прочитав вірша з Олеся, якого принагідно згадав:

Твої очі — тихий вечір, Що спускається безгучно, Несучи на крилах спокій, На своїх сріблястих крилах. Твої очі — сизі хмари, Крізь які у день похмурий Пробивається проміння Твого серця золотого.

І нарешті з розчуленим наголосом скінчив:

Твої очі — тиха радість, Що у душі людські ллється І несе в яснім спокою В їхні ночі усміх неба.

Коли пройшли луками й вибирались на гору, за посмутнілими пухнатими смугами дерев розперезався захід. Довгі кінці його, як роги якогось великого вола, зачепили й підняли два ліси: один з них ламано знижувався, ніби хилився й падав. Дві білясті хмари розігналися одна проти одної, але, не діставшись, зайнялися матовим золотом, обперезались червоною каймою й спинились, розкривши широку браму в незнану, оббризкану золотим порохом країну.

Вечір був тихий і темний. Дерева набубнявіли сутінками, і їхні позолочені вусики з усміхом танули в посинілім повітрі. На поодинокій фермі ОЗВУ, одірваній від міста, таємничими знаками, чарівними й принадними, застигли американські клени й тополі, а великий гранчастий шпиль на будівлі скорпіоном уп'явся в небо.

Шляхом у місто допіру пройшла череда, і тепер ще порох і молочне дихання худоби повисло в повітрі.

Перерізавши шлях, обоє знову зайшли в мережу просторих левад, де знову гостро запахло квітками й стиглим зелом, і ще теплий від сонця туман з долин поліз по ногах.

Йшли поволі, ніби бажаючи затримати в собі ту запашну радість, що напоїла їх денним сонцем. Широко ступаючи й смакуючи ходу, ніби цілуючи ногами розігріту землю, Іван Семенович розчулено насвистував якогось довгого затяжного мотива. Інколи він спинявся, виводив якісь мудровані коліна, а потім знову цілий струмінь звуків лагідно й любовно танув у повітрі.

Зійшли в придолинок, де на чистій луці повгрузали величезні віковічні дуби.

Посвист тут розходився лункуватим відгомоном, і це остаточно розчулило Юрка. Він ішов позад батька втомною ходою, широко перевалюючись, інколи зачіпав кущі ліщини й зіноватини і, переживаючи мелодію посвисту, думав про весняні струмки, що, замерзнувши за ніч, тануть зрання й хрумтять кригою, буйно гомонять опівдні і дзвенять знову в густій нічній темряві, доки не замерзнуть. Тоді до нестями радісно вранці в зелених пасмурках схопитись з ліжка і вибігти й чатувати на схід сонця, як полізуть заячими лапками червоні промені, розчешуть землю, а верба її обкадить пахучим цвітом.

Юрко розчулився до сліз, і раптом підбіг до Івана Семеновича, обійняв йому ноги, і, зазираючи віддано вгору, благав, здавалось, про теплий промінь любові з очей.

— Ти чого, дурнику?—тепло обізвався Іван Семенович. Юрко збентежено засміявся й поп'явся вгору. Іван Семенович

похилився, взяв його на руки і поцілував, тоді як той засмикано й пристрасно обняв йому шию і впився своїм дитячим поцілунком.

— Ну, ось-ось уже й додому, Юрасю! Мамуня нам зварить юшки з рибою, ми поїмо, тоді ляжемо спати, і я, знаєш, розкажу тобі чудової казки.

— Ну, це ж чудесно, татуню! Про що ж ти мені розкажеш?

— Та про що ж... Я розкажу про Альманзора. Це дуже цікаво.

— Гаразд, тільки смішну, татуню. Я дуже люблю смішні речі.

На подвір'ї технікуму після майже річного академічного життя тепер було похмуро й тихо. Коли б не стовп з дзвінком біля зразкової школи, можна було 0 подумати, що це якась забута, запущена ферма. Обом було приємно почувати цю тишу, і вони галасливо пройшли коридором, а зайшовши до себе, Іван Семенович навмисне сказав уголос:

— Ну, Лілюсь, вари, брат, юшку. Риби наловили повну торбинку! — Але відповіді йому не було. Іванові Семеновичу враз похололо всередині. Втім, він у сутінках надибав метушливий силует і вражено поспитав: — О! А ти куди збираєшся?

Він підійшов ближче й побачив: Ліля була одягнута й, певне, збиралась кудись виходити. На плечах у неї було накинуто пальто, і той

самий капелюх тепер коливав незабудками, ніби незчисленними й товстими пальцями, що застережливо погрожували.

— Я йду, Івасю, до Вікторії Петрівни.

— Чого так пізно? Це що, конче потрібна справа?

— А звичайно. В неї має бути сьогодні комісія.

— Яка комісія?

— А ми збираємось улаштувати вечір, як закінчаться курси.

— І це ти, значить, ідеш?

— Ну, розуміється, я мушу йти, Івасю! Я не знаю, чого ти, власне, хвилюєшся.

— Слухай, Лілю, це зовсім неможливо. Просто неможливо. Ти занехаяла господарство, родину, все на світі тобі байдуже.

— Ой, як страшно, подумайте!

— Ну, розуміється, страшно, коли тут якийсь кавардак, а ти десь бродиш там. Дурницями всякими займаєшся.

— Івасю! Що ти говориш?

— Ну, розуміється, яка там робота. Ти просто собі ганяєш розваги ради та веселощі всякі справляєш. А тут тобі трин-трава.

Вона поглянула на нього глумливо й докірливо і, крутнувшись, зразу ж вийшла. Іван Семенович враз схопився й побіг за нею. Він спіймав її в передпокої й, вхопивши за руку, просичав:

— Ні, ти не підеш.

— Ну, а це що таке? Схаменись!

Ліля сіпонулась, але Іван Семенович міцніш скрутив руки й розлютовано прошипів:

— А я кажу тобі, ти не підеш! Доволі!

— Слухай, я тобі кажу: пусти!

Вона скривилась від гніву й гостро рвонулась. Та що він не пускав її, вона раптом нахилилась і взялась кусати руки.

Іван Семенович випустив їй руки, потім, забігши ззаду, схопив під груди і, надавивши на шию, повалив її і сам нахилився над нею, вчуваючи розпалено-тваринне чуття люті й пристрасті. Ліля знову, розпачливо напружуючи всіх сил, рвонулась, але він похмуро й важко надавив їй коліном на груди і холодно впився в неї зором.

— Кончено! Я кажу: кончено з цим!

Місячне світло впало знадвору на розпатлане волосся й обличчя, очі їй дико горіли на зеленавім обличчі, що видавалось за м'який мармур, тепер оживлений якимись таємничими силами. Раптом вона знову сіпонулась, напружилась і простогнала істерично:

— Пусти! Я тобі кажу, пусти!

— Ні, з цим кончено! Я тобі кажу, ти більш не підеш! Тоді вона неприродно скривилась і закричала:

— Пусти!

І знову, розлючена й нестямна, вп'ялася в нього зубами. Обоє завозилися на підлозі. Знадвору вскочив Юрко і підняв лемент. В передкопої збилась велика метушня, тупотіння ніг, стогони й крики. Тим часом Юрко вискочив у коридор і дико й розпачливо закричав. Іван Семенович зразу ж випустив Лілю і побіг до коридора. Там він спіймав Юрка і сердито штовхнув його на приміщення.

Юрко прожогом пустився бігти, але, вискочивши в передпокої, упав просто до Лілі й безпомічно закричав. Ліля сама вся хилиталась від ридань, але тепер похилилась над Юрком і стала його пестити.

Поблизу валявся збитий капелюх. У світлі місяця постать Лілина, покошлана й похила, нагадувала розгнівану староел-лінську пророчицю Сивіллу.

Іван Семенович швидко прийшов до себе, впав на ліжко й загруз обличчям у подушку. З передпокою доходив ще якийсь час плач, але згодом він стих і перейшов у інтимно-переконливий шепіт.

Ще пізніш обоє, очевидно, зайшли в кімнату. Юрко негайно роздягся, заліз у ліжко і, ще захоплено розмовляючи, став укриватись.

Обоє який час стиха шептались, як раптом знизу почулись чиїсь кроки, потім хтось постукав у двері, і голос Альтшуле-рів поспитав:

— блена Павловна! В чом дєло? Чому ви не йдете?

— А що саме?—болісно поспитала Ліля.

— Вас там усі чекають!

— Я зараз! — сказала Ліля.

Вона нахилилась, щось прошепотіла Юркові, той звівся, пристрасно обвив руками голову, але Ліля поволі випросталась, знову уклала Юрка, сама щось сказала і, стиха поцілувавши його, десь у пітьмі поправила на собі одежу, причесалась, наділа капелюха.

В коридорі рівно й холодно крізь сутінки прорипіли важкі й дражливі кроки, доки їм з приміщення не відповіли м'які неспокійно-дрібні жіночі.

Іван Семенович прислухався, як ці м'які жіночі кроки дивно вплелися у важкий чоловічий стукіт, знадвору дійшов суперечливий гомін, Іван Семенович відчув у ньому болісно-зранені ноти Лілині, і йому стало без міри прикро, ніби було взято з його серця щось найрідніше і немилосердно затоптано в сміття на вулиці.

Проте він прислухався, зачекав, доки заснув Юрко, і потім, уставши, запалив світло і став ходити з кутка в куток. Ішли довгі й без кінця порожні хвилини якогось невиразного чекання, але було солодко якось краяти свій біль тими хвилинами.

Потім, уже зовсім пізно, він сів до столу і злодійкувато, ніби соромлячись цього потайного гріха, записав:

"Ну, от і все. Ця бійка була гірша за все попереднє. Я боявся, але чекав, що наші відносини поліпшають, а вони з кожним днем гіршають, і я не знаю, коли, як і на чому це все скінчиться.

Звалити жінку й місити її — це дико й страшно. Як це сталось? І як це взагалі могло статись? Я думаю, у нас до жіночої половини зостались великі несплачені борги. Так! так! Борги — за ті давні-прадавні часи патріархальної та феодальної доби! Ще з тих часів вона мусила бути

господинею, а в дійсності стала рабою. І от за це несправедливе уярмлення вона жорстоко мститься зрадою. А сама ж вона, ще з тих часів, як її брали з "пойму", уже з того часу вона шукала собі затишку й спокою в родині. І з того ж часу родилась радість життя і велика думка. Відтоді ж родився бунт і помста.

Але звідти ж беруть коріння готика, Сікстинська Мадонна і барокко, Робесп'єр і Наполеон, Ленін і Бозе. Вона понесла все на олтар родинного вогнища, вона розкрила в коханні розпачливу глибину свого єства, вона віддала себе найстрашнішій силі в світі, статі, цій великій, не розгаданій ще й досі і неспізнаній тайні. А ми за все це грубо й неохайно наплювали їй у саме серце? Невже в цім лежала велика місія чоловіків?"

Потім він сів і став читати. Пізніш прийшла Ліля, нашвидку роздяглась і впорснула під ковдру на ліжку. Одне одному не сказали жодного слова. Згодом почулося рівне й спокійне дихання Лілине. Іван Семенович знехотя й кволо встав і поглянув надвір. Місячна ніч уже померкла, на сході виростала жовтава, як пух гусяти, хмарка, сірі роси напоїли зело... Іван Семенович втомно роздягся, заліз і собі в ліжко, але до самого ранку не міг заснути.

• X

На липень випадало авіаційне свято в бригаді. Комсклад і політчастина готувались до нього дуже ретельно. Місто, так само, щоб зміцнити сполуку армії з робітниками й селянами, від себе намірилось скласти гучне привітання. Особливо ж ретельно взявся за це відділ Наросвіти та "робос".

Свято було призначено на двадцяте липня: Індра — Перун — Ілля — Громовик — теперішній Літун,— так розраховували військові специ. Колишню єпархіальну школу, занехаяну й забруджену від багатьох перехожих частин війська, тепер було прибрано,— принаймні було

вимито й вичищено підлоги і стіни до карнизів. Вгорі ж вони зостались, як і до того, замурзані, поколупані, подряпані, пописані.

Велику кімнату, що правила раніш за церкву, тепер нашвидку було перевстатковано під залу. Головні ікони в олтарі забили диктом, на дикті доморощений маляр змалював, як кіннота Будьонного гонить поляків, а вгорі над ними розпустилась ціла зграя літаків. Будьонний на сірім коні в'їздив у самий олтар, грізно дивлячись на залу. А по бокових колонах, де боронили колись "святиню олтаря" від простих смертних архангели Гавриїл та Михаїл, тепер стояли — ліворуч — робітник у синій блузі з важким молотом у засуканих руках, а праворуч — селянин з косою. Селянин був у широкім солом'янім брилі, у вишитій, чомусь розхристаній сорочці і, звичайно, в лаптях. Лапті викликали низку дотепів, але, певне, цього вимагав стиль художника.

На день свята приготували духову оркестру, залу прибрали червоними й синіми прапорцями, по стінах розвішали портрети проводирів.

Свято розпочали о шостій годині, коли сурмач подав зорю, по тому до зали зайшла публіка — спочатку начальство, потім і комсклад та представники вищої влади в окрузі, за ними посунули представники військових частин і, нарешті, цивільна людність, як завжди, застережена й несмілива проти військових.

Вийшов Царинний і, одрубуючи, проковтав хриплим генеральським голосом якийсь вигук, йому відповіли оплесками, музика заграла туша. По тому на авансцену з-за столу виступив білястий у чорній сатиновій сорочці з сірим піджаком поверх секретар ОПЕКа і почав говорити про зовнішню і внутрішню політичну ситуацію. Промова йшла холодно й розмірено,— військові втомно кліпали очима, і тільки патетичні вигуки в драматичних місцях, в місцях політичного наголосу, збуджували від дрімоти задні ряди.

До зали зайшов разом з двома вчителями Іван Семенович, як представник від педтехнікуму, саме тоді, коли секретар ОПЕКа кінчав доповідь і подавав висновки для резолюції.

Після секретаря знову вискочив Царинний, сьогодні незвичайно парадний і надто півнястий, як усі військові під час паради, і знову одрубав насилувано-хриплим голосом:

— Слово... нале...жить... представ...никові... Нар... Освіти... това...ришу... Кор...мизі...

Почав говорити веселий молодик, надто веселий і щасливий, увесь напоєний втіхою від того, що виступив. Проте він подобався всій залі, і його вкрили гучними оплесками.

І знову загримів туш, ніби справді Іллю-Громовика було розжалувано з небесних сил і приділено в військову духову оркестру, і знову прохрипів Царинний.

Далі пішли з привітаннями військові,— всі вони тупотіли ногами, викрикували хриплими голосами, насилуваними до густого басу, рубано, і збуджено, та патетично, як і Царинний, магічні вигуки.

"Певне, це стиль такий—рвати і ковтати слова",— подумав Іван Семенович.

На який час сталася перерва. На кону серед президії розпочались розмови, дехто затупцяв, заметушився. Серед військових у залі полегшено зітхнули й стиха заговорили.

Але з кону знову задеренчав дзвоник, і президія зійшлася: урочисте засідання йшло далі.

І ось раптом на кін вийшла Ліля, несміливо оглянулась до президії й виступила вперед. Іванові Семеновичу щось тьохнуло всередині, втім, він підвів голову й напружено прислухався. Ліля говорила привітання від учительських курсів,— але з яким запалом вона це робила! Всі свої поривання вона вклала в цю промову і тепер, ніби загравими струмнями полум'я, обвівала ними всю залу. На ній був той самий білий солом'яний бриль з блакитними незабудками, і густа смуга серпанку, що вибивався з-під крис того бриля, легкими мережаними тінями лягала на чоло й щоки, від чого все обличчя видавалось тривожно-ніжним. В залі, особливо військові, що до того нудно дрімали, тепер потяглися напружено до кону й застигли в гострій увазі й чеканні.

Ліля гаряче скінчила високими грудними нотами, що давали враження глибокої щирості й зірвали гучний рій оплесків. Іван Семенович, сам схвильований, був приголомшений тим зворушенням, що його викликала промова Лілина. Червоноар-мійці несвідомо потяглися до кону, музика грала хрипло, президія повставала з своїх місць і від себе вітала промовця. Це була перша жінка в окрузі, жінка-інтелігентка, чужа, властиво, революції й партії, що так гаряче сприймала тепер і шанувала її відданих творців та вояків. До Лілі підійшов Царинний і, врочисто взявши під руку, повів її й посадив серед президії. Музика заграла туша. Хтось із цивільних заговорив до Лілі, Царинний утішно затупав ногами й посміхнувся.

По тому з привітаннями виступили інші промовці, але це були вже холодні, офіційні й нецікаві, як нецікаве було привітання й самого Івана Семеновича. Він ніби навмисне й підкреслено проказав свої слова холодно й урочисто. Хтось із зали кілька разів йому ляснув, що тільки підкреслило, що його промова була сьогодні холодна й не потрібна тут. Іван Семенович, знітившись, пройшов повз стіл президії і скоса кинув оком на Лілю. Одна вія в Лілі, як йому видалось, ніби затремтіла, але сама вона не дала й знати, що помітила його. Царинний присунувся ближче і щось сказав, певне, гостре, бо Ліля раптом уголос засміялась.

З останнім словом знову виступив секретар ОПЕКа. Він відзначив невхильний поступ революції, втягнення в її потоки нових шарів суспільства, особливо ж інтелігентної жінки, що має дуже велику вагу для пролетаріату, бо інтелігентка-жін-ка справді допоможе пролетаріатові в будуванні нової культури. Так, ми з цією новою силою переможемо Європу, і недарма вже й сьогодні нас бояться імперіалістичні держави.

По другій перерві розпочалась концертова частина вечора. Ліля тепер сиділа в першім ряді серед почесних гостей, і знову ж поруч з нею вмостився Царинний, а по другий бік неспокійно вовтузився Альтшулер. Обоє навперейми розважали Лілю розмовами, і та дзвінко увесь час сміялась.

На кону виступили якісь місцеві чи приблудні під час голоду й громадянської війни співаки й співачки; дехто з вояків прочитав революційних віршів, хтось із місцевих громадян вискочив і проказав Шевченкового "Ченця".

І нарешті знову перерва. Якийсь військовий рубаним голосом оповістив, що незабаром почнуться танці — гостей просять не розходитись.

Кілька душ у залі заходились розсувати лавки.

Іван Семенович тепер, ніби зірвавшись, швидко підійшов до Лілі й, холодно привітавшись з Царинним та Альтшулером, заговорив до Лілі тихим збентеженим голосом:

— Я вже йду додому, Лілю!

— Ну то що? — холодно спитала вона.— Я ж можу й сама прийти.

Ця відповідь була зовсім несподівана для Івана Семеновича. Він вражено глянув на Лілю — в очах в неї зайнявся зеленкуватий відблиск зневаги й огиди. Іван Семенович мимоволі знітився й, похиливши голову, одійшов від неї. Царинний нахилився до Лілі і щось прошепотів. Ліля збурено засміялась. Іван Семенович поглянув на неї здаля гнівно й ображено. Погляд його несподівано зустрівся з поглядом Лілиним, і в нім Іван Семенович прочитав глибоку зранену тривогу й благання.

Іван Семенович гостро одірвався очима і зразу ж вийшов із зали. Дома, коли він прийшов, Юрко з Варварою Карпівною вже спали. Всередині, йому здавалось, все клекотіло, але він мусив помацки пробиратись у темряві й шукати свого ліжка і на тім шуканні який час зосередитись. Дійшовши до столика, він розшукав лампу і, засвітивши її, упав нероздягнений у ліжко і взявся читати книжку. Він перегортав поволі сторінку за сторінкою, але згодом упіймав себе на тім, що перепускав перед очима зовсім порожні рядки. Тоді пошпурив книжку, скочив, нашвидку й сердито роздягся і заліз під ковдру.

І тут, під ковдрою, непомітно для себе пройнявся довгим отруйно-солодким чеканням. Час якось утратив свою звичайну мірку, бо хвилина йшла без кінця довго, і зовсім непомітно й порожньо проходила година, і було моторошно й солодко чекати.

З сусідньої кімнати доходило сумирне й густе хропіння Варвари Карпівни і рівне й тихе дихання Юркове. Знадвору, з околиць міста, обізвались тривожно-дзвінкими голосами собаки, поблизу серед листу капали злодійкувато-полохливі шелести, інколи затишним співом зривався шум ялинок. По тому все, ніби змовившись, обривалось і затихало — мов тануло в прірві; а прірва росла й замерзала кригою, і тільки велика зірка оксамитовим зором дивилась тихо й зосереджено.

Згодом померкла й вона, заясніли весняною кригою просвіти вікон, шелести в листях рясніш загомоніли — знадвору почулися чиїсь кроки. Іван Семенович легко впізнав їх і, звівшись, прислухався. Кроки неспокійно й хутко тупотіли, але на ґанку стихли. Застукало клямкою...

Іван Семенович навмисно заховався головою в подушку, а разом з тим гостро й напружено прислухався до найменшого шуму. Відчинити вийшла Варвара Карпівна. Вона крізь сон невгаразд щось поспитала, і так само невгаразд відповіла, і зразу пішла в ліжко. Кроки Лілині були легкі й жваві, настрій веселий,— це все зразу відчув Іван Семенович, що пильно прислухався болісним нестямним чуттям.

Ліля стиха й крадькома зайшла в кімнату і зразу ж легко, хоч і обережно, скинула капелюха й пальто. Іван Семенович ще більш з того упевнився, що вона справді в добрім гуморі, і неспокійно перевернувся. У неї тим часом, очевидно, мимоволі, зірвався тихий втішний мотив. Іван Семенович глухо поспитав:

— Котра година?

Ліля зразу ж обірвала спів і дражливо відповіла:

— А то що?

— Я питаю.

— А я не знаю, котра година. Тобі краще знати.

— А тебе, значить, зовсім не цікавить?

— Звичайно, ні.

— Така щаслива?

— Дуже.

— Це видно. Тим-то цілу ніч шляєшся десь.

— Слухай! Ти розумієш, що кажеш?

Вона промовила це тихо й стримано, але Іван Семенович, вже чимсь запалившись, раптом скочив з ліжка і, ступивши два кроки вперед, закричав:

— А ти розумієш, що ти робиш?

— А що ж я такого зробила?

— Ти розумієш, що порядна жінка не може десь цілу ніч гуляти, як остання гуляща женщина, й повертатись в третій годині. Це розпутство.

— Замовкни! Слухай!

— Таких жінок мені не треба. Моя жінка не може мене так ганьбити.

— Ну, то шукай собі іншої.

— Це моя справа. Але ти чого сюди прийшла? Тут не місце тобі.

— Я зараз піду.

— Да, да! Будь ласка! І зразу ж!

— Я довго не затримаюсь,— не турбуйся.

Голос їй затремтів і обірвався. Це вмить відчув Іван Семенович і злякався, і зразу ж виросла перед ним велика прірва, що розірвала все життя на половинки, і ось те, що було ще за кілька хвилин, тепер непоправно зірвалось у ту прірву.

Ліля нашвидку одяглась. Далі заскочила у другу кімнату і довго плакала біля Юрка, нарешті кроки її збито й плутано обірвались у коридорі, а далі прискореним стукотом на східцях.

Раптом з ліжка зірвався Юрко і з якимось гострим тривожно-ураженим завиванням прожогом кинувся слідом за матір'ю. Іван Семенович почув, як кроки його лунко загупали на східцях, а далі внизу, на першім поверсі.

Іван Семенович, перемагаючи той великий нездоланний біль, що наростав у нього від неясного розуміння якихось неминучих страшних подій, невдоволено простогнав, а далі знехотя встав, усунув ноги в старі шкіряні сандалі, накинув на плечі пальто й вийшов у коридор.

На подвір'ї у глиб ночі сунуло два бавовняно-зелені сильве-ти, один, менший, кліщем уп'явся в більшого, більший, п'яно хилитаючись, сунув уперед. Іван Семенович спустився й собі вниз.

Коли він вийшов на ґанок, обоє— і Ліля, і Юрко — стояли біля воріт. Ліля похилилась і щось стиха й переконливо говорила до Юрка. Але той смикався й лементував. Іван Семенович поволі запалив цигарку, густо й пожадливо потяг її і потім хрипко кинув у темряву:

— Юрку! Ступай додому!

Обоє засмикались. Ліля похилилась і, цілуючи, певне, вмовляла дитину. Юрко тільки тремтів від стримуваного плачу. Нарешті він гостро повернув і пішов назад, тоді як Ліля непомітно вгрузала в сіру передранкову імлу.

Іван Семенович впіймав тихі, ледве чутні кроки хлопця і його гостре схвильоване дихання, але що хлопчик пройшов повз нього мовчки, похнюпивши голову, Іван Семенович нічого не сказав йому, байдуже потяг цигарку і тоді поволі пішов услід Лілі.

Який час він ішов по-вовчому назирцем, але на перехресті двох вулиць Ліля раптом зникла, ніби зовсім розтанула у сірих, притрушених смарагдово-синім порошком присмерках. Іван Семенович важко обвів зором околиці, рясні й занімілі в синій млі сади і, помітивши випадково попри паркана лавку, важко і втомно осів на неї.

Дивне відчування якось непомітно опанувало його: зовсім байдуже, що пішла Ліля, однаково, куди б вона не йшла. І не було жодної ясної думки й почування. Тільки важкі й тьмяні соки скували все тіло і здавили гострим болем серце.

Іван Семенович підвів свій зір і тупо задивився в далечінь. Передсвітанок виступив удовженою глибиною, важкі з зеленасто-сірої криці полотнища поволі захилитались, відсвічуючи синіми каратами, нанизаними по подолу полотнищ. Долина ж уся весело закурявилась сивим передранковим туманом.

З глибини міста вихопився в будьонівці вершник. Він швидко поскакав, відцокуючи бруком, і потім замаячив серед сірих околиць. Тьмяний кінь його був вкритий сивим мохом туманів, а вершник обріс густим оксамитом сутінків і видавався за грізного стародавнього велетня-легіонера. Іван Семенович уп'явся в того велетня й, ніби зачарований, не міг одірватись. І тільки коли той зовсім зник десь за обрієм, Іван Семенович потер собі чоло, важко зітхнув і, знову запаливши цигарку, пішов додому.

XI

Ніби на принаду Івана Семеновича, це був справжній липневий ранок, густо-синявий і густотінявий, з міцними холоднуватими промінням, з свіжим повітрям, що заходило в груди тисячами запахів сухого скошеного зілля й п'янило та лоскотало серце.

Навкруги було лунко й гомінко, і тисячі потайних прим'як-шено-теплих звуків звідкись вихоплювались і лунко розходились по околицях міста: гудки небагатьох виробництв, іржання коней, мекання й мукання худоби, гавкання собак, поскрипування возів і перекличний людський гомін.

День у Івана Семеновича, як і завжди, почався з господарських клопотів, і, як завжди, Варвара Карпівна байдуже й безладно готувала сніданок, наспівуючи якогось старовинного романса. І здавалось, що, власне, нічого особливого не сталось. Тільки Юрко був похмурий, незвичайно серйозний і задуманий, і через те до чудного виглядав поважною дорослою людиною. За сніданком він заявив, що сьогодні хоче погнати на пастовень козу.

— А ти ж збирався на річку сьогодні? — поспитав Іван Семенович.

— Я не піду на річку,— рішуче він заявив.— Мама просила, щоб я глядів кози.

Це був справді поважний мотив,— Іван Семенович не став заперечувати. Поснідавши, вони обоє пішли до хліва. Ще здаля, побачивши їх, коза неспокійно замекала, застрибала і зразу ж заплуталась, але скоро вони підійшли ближче, як вона сіпонулась і скочила просто на Івана Семеновича.

— Куди ти, Федорко?

Втім, вона, безглуздо вилупивши свої прозорі, з сірувато-жовтим бурштиновим денцем очі, знову закрутилась і скочила просто на Івана Семеновича. Той поглянув пильніш на неї, і йому раптом видалось, що вона таїть тьмяне цупке знання стихії. І він мимоволі оступився, зацікавлено стежачи за нею. Коза сердито замахнулась головою і зачепила Івана Семеновича рогами. Той поточився і вдарився об стовпець хліва і, засичавши від болю, мерщій схопив дубця, що тут

лежав, і, розпалившись, заходився її бити. Коза безглуздо й безпомічно затупцяла й замекала, шукаючи собі сховища, та що більше він бив її, то більше вона метушилась і голосніш кричала,— і, раптом повернувшись просто до нього, скочила йому на ноги й закричала благально-розпачливим голосом, і в тім голосі, як і в гострім яскравім вогні очей, Іван Семенович відчув ніжну тваринну мудрість, що докірливо покликала його зжалитись. Він мимоволі випустив дубця і, відхекуючись, задивився. Коза скочила на землю й, покірно похиливши голову, щось жувала чепурними губами, а в очах у неї стояли великі краплі сліз.

Юрко стояв побіч і вголос плакав. Нарешті не витримав і крізь збентежене ридання заявив:

— Татусю! Нащо ти бив? їй же болить!

— Нехай не лізе, сльота,— глухо відповів Іван Семенович

— Я так далі не можу, таточку! їй-бо, не можу. Прожен" краще й мене.

Іван Семенович збентежено з-під лоба поглянув на хлопця Той одвернувся і знову покірно заплакав. Це був тепер справжній сирота,— що зрозумів своє сирітство,— так відчув принаймні Іван Семенович, але нічого не сказав і, десь збитий і знижений внутрішньо, взявся розплутувати козу, тоді яв Юрко все ще не міг вгамуватись.

В цю саме пору з-за рогу хліва тепер, як і минулого разу, несподівано показався Христофор Федорович, ніби навмисне вартувавши перед тим.

— О! Юрку! Що це ти плачеш?

Юрко нічого не відповів,— тільки ще сильніш розридався. Христофор Федорович підійшов ближче і, взявши хлопця за плечі, почав його пестити, одним оком все ж позираючи на Івана Семеновича.

— А знаєш що, Юрку? Ти бачив коли в мене засушені квітки ?

— Ні! —крізь плач відповів Юрко.

— Та це ж дуже цікаво! Ходім же, я тебе навчу, як їх засушувати.

Юрко похмуро пристав на це. Христофор Федорович, впіймавши зір Івана Семеновича, зразу зняв капелюха й привітався. Іван Семенович насуплено відповів йому.

— Іване Семеновичу, ми на одну хвилину! Я хочу показати йому гербарія.

Іван Семенович мовчки кивнув головою, і Христофор Федорович, взявши Юрка, мерщій пішов.

"Ханжа стара. Прикидається добрим. Поза. А шпигувати ж не посоромився!"—подумав Іван Семенович. Тепер у нього всередині все тремтіло, від того дрижали руки й ноги, мов у пропасниці. Втім, щоб якось опанувати себе, він взявся рубати дрова. Потім згадав, що коза стоїть голодна, пішов в парк нарвати трави. Тіло йому знову набуло рівноваги, і тільки плутана думка крадькома розкривала велику розпачливу прірву, від якої йому навіть кололо серце.

Він приніс бур'яну і кинув козі. Та спокійно й притишено чекала, доки він покладе, і тільки тоді взялася їсти.

Іван Семенович обтрусився і став стежити. Коза зголодніло й неспокійно смикала бур'янини і, піднявши їх угору, швидко перетирала загостреними чепурними щелепами, кудись меланхолійно

додивляючись. Дивно! Тоді, як бив, вірніш, як вона сперлась йому на ноги, він побачив у неї в очах відбитий світ, розпачливо перерізаний кривавою ущелиною. Тепер очі були м'які, меланхолійні, ніби чимсь зажурені, і в них, як у спокійних озерах, переходили відблисками верхів'я дерев і хмари з неба. Щілини поширились, вирісши до нуля. Так, тут в очах кози полягла основа світу, нуль. Яка ж це кінець кінцем складна й плутана математична о^юрмула — прозорість очей, що в них відбивається світ, і безглузда стихійна мудрість, що не знає собі центру й мети.

Іван Семенович замислився. Тим часом з-за рогу знову показався Христофор Федорович, тримаючи за руку Юрка. Обоє були веселі, лагідні, ніби напоєні сонцем. Юрко довірливо тримав Христофора Федоровича за руку й захоплено щось розповідав. Порівнявшись з Іваном Семеновичем, Христо4юр Федорович, лагідно посміхаючись, оповістив:

— Ідемо в ліс збирати квітки на гербарій. Юрко дуже зацікавився. Ви не маєте нічого проти?

— Коли він вам не заважає, будь ласка!

— Ні, нічого. Він дуже цікавиться. Мені це приємно. Він на хвилину спинився і ніби на виправдання собі сказав:

— Колись давно людина тікала з лісу, бо там жив важкий звіриний дух і обрій був замкнутий, а людина шукала собі ясного простору. А тепер, як стало тісно і людина від людини натерла собі маслаки, вона знову повертається до лісу, щоб оздоровити себе звіриним духом.

Христофор Федорович добродушно засміявся.

— Я б і вам радив, Іване Семеновичу, пройтися. Нема що в вашім кабінеті копатись. Сьогодні чудовий день. І треба йти на сонце, на

повітря, надихатись оцього спілого зілля, треба зробити самому собі оцю ось операцію в голові,— викинути зайві, зацвілі думки, бо вони отрутою заливають серце.

Старий дивився запобігливо й сміючись.

— Ну, ми з Юрком легко полагодили. Вся справа тільки в тім, щоб спромогтись людині відганяти від себе лихі думки. Бо отрута закипає на серці тільки від думок. А думки — це страшна сила. По-моєму, ніяка вибухова речовина не може справитись за думки,— вони можуть вчинити найстрашніший вибух. І, як на мій погляд, коли вже стався вибух, нема що про нього бідкатись. Це марна річ, і до всього ж вона ніколи нікому не допомагала. Після болю, як і після спеки, краще посидіти десь у холодку. Так воно вийде на щось краще.

Він говорив тільки ніби між іншим, мов про якусь далеку теоретичну справу, і тільки для того, щоб підтримати чемну розмову, і все ж у цих словах Іван Семенович відчув виразний натяк на його особисті справи. Він неприємно скривився але нічого не відповів, і Христофор Федорович, певне, вп'ймаї цей настрій і, все ще приязно посміхаючись, широко й привіт но вклонився й вийшов.

— Ну, Юрку, так ми підемо, а то квітки, знаєш, повтікають, їх треба вміти вчасно ловити.

Юрко щиро й віддано поглянув на нього і, притиснувшись до ніг, слухняно пішов поруч. За ворітьми він одійшов віл старого і поплентався втомно і прибито, ніби несучи на своїх маленьких плечах великий тягар життя.

Іван Семенович мимоволі вп'явся поглядом у хлопця, п'яно й жагуче, і не міг одірватись, доки той не заховався за рогом службових будівель технікуму. По тому й сам, кинувши поратись, зайшов до себе, переодягся і, взявши рушника, пішов на річку.

На річці, на обібранім під пляж піщанім березі, галасувала дітвора, хтось, пливучи, бовтав водою, вдалечінь слались безкраї пахучі луки. Іван Семенович одійшов за кущ молодої верби і, роздягнувшись, ліг на чистий пісок, прислухаючись до того радісного, захопленого гомону й крику, що доходив від пляжу. Сонце незабаром облило його густим багрянцем, при-смуглило, і він, лежачи, відчув, що все тіло йому заговорило тисячами неясних голосів, і в них він притьмом відчув ті давні наболілі образи, що зазнав їх від багатьох, на всій своїй довгій путі від селянського хлопця, сина бідного вчителя, аж до теперішнього стану. І вже й тепер, як дозрів зовсім, найбільш допекли саме свої земляки, що найбільш в'їдались у свого ж таки, збиваючи різні сварки, заводячи інтриги та потайні капості. Це найбільш і дошкуляло, бо виходило несподівано і від своїх людей, до яких завжди ставився щиро й приязно, хіба що постать старого директора була незвичайна й загадкова, ніби ця людина походила зовсім з іншої раси, мавши в собі відмінну культуру. Він прислухався до тихого плескоту річної хвилі і неясно розумів, що ті болі, як ревматичні, треба випарити на сонці або випустити їх у землю, як електричний негативний струм. Але йому було важко й поворухнутись.

Він тупо й байдуже дивився вдалечінь на луки, де майоріли строкаті плями косарів і жінок, що згрібали сіно, і раптом тільки тут уперше, серед плутаних безладних думок, що ліниво снувались йому в голові, зрозумів усю глибоку силу давньої ідеї в культі Деметри, що її цілує Геліос. У цім була велика одвічно цілюща сила сонця й землі, сила, яку людина жагуче сприймає в своє тіло, особливо як виснажиться.

Купався Іван Семенович недовго і, вилізши з води, мерщій одягся й пішов берегом річки, вразливо вбираючи в себе гомін робітного життя на луках, пройнятого солодкою втомою, пахтінням сіна і тим особливим відчуванням сонячної тиші, що проймає тіло до найменших його клітинок.

Вже при самій залізниці, що йшла повз місто, в затишку під лісом і недалеко від залізничного мосту,— на великій чистій дільниці

розташувалась ціла родина. Дорослі чоловіки й жінки важко й по-волов'ячому повільно працювали біля трави, а вглиб до лісу, на пригорку, паслась коняка і пара волів. Тут же під возом було нап'ято з ряден намета, в ньому збентежено кричала дитина, а віддаль біля вогнища поралась літня вже жінка. На таганках висів казан, певне, варили кашу. Під самим лісом біля кущів, як давній патріарх, стояв дідок і, весело позираючи на луки, де поважно й зосереджено йшла робота всієї родини, попихкував люлькою, втішно смакуючи якісь свої потайні думки і настрої. Він так само весело й байдуже кивнув на привітання Івана Семеновича і потім пішов до своїх.

Іван Семенович перейшов через залізничний насип, повернув праворуч довгим яром, що тягся у саме місто, обіймаючи його з трьох сторін. Він усе ще поспішав, ніби гнаний якимсь невиразним болем. Але близько міста він повернув угору і, вибравшись на приміські левади, отямився.

Тут було зовсім глухо. Скошене сіно стояло похмурими копицями, стелячи на долину довгі дрімотні тіні. Розпалена вдень земля випромінювала тепер силу тепла й пахощів стиглого зілля і тисячами неясних підголосків п'янила голову. Поодинокі старезні дуби важко погрузли в дрімоту, й латані тіні широко й незграбно розпластались на сіножаті.

Іван Семенович скоса подивився на місто, неприємно скривився і потім, одійшовши вглиб першої левади, упав під дубом, втомно поклавши руки на голову, весь віддаючись тим пестливим хвилям тепла, що йшли з нагрітої землі.

Десь, на самім днищі, ворушились якісь батоги, що підводили свої вуса вгору і ніяк не могли звестись, але поза тим не було ні думок, ні почувань, і тільки скавучкий біль вабив до теплого тіла землі, обгортаючи голову безсилою дрімотою.

Увечері з яру встала пісня й наповнила леваду лункуватим потоком свіжих міцних звуків, по тому допливла й сама пісня й затопила сонячну тишу левад. На горі пісня обірвалась, розсипалась на дзвінкий сміх. Дебела дівчина, піднявши граблі, погналась за другою, що тікала від неї. Добігши до того місця, де лежав Косень, обоє дівчат спинились, рвонулись злякано назад і потім зачмихали стриманим сміхом. Іван Семенович похмуро й байдуже поглянув на них, але зразу ж і опустив свою голову.

Трохи віддаль пісня знову вихопилась і пішла журливими потоками, що їх смаковито виводили молоді відважні голоси. І в цім потоці голосів відчулось Іванові Семеновичу відважне змагання людини з силою фатуму, що так непереможно і всевладно панує тут серед природи, та страшна сила, що так приголомшує людину,— тим-то й пісня так розпачливо брешіть у вечірній тиші. Від тої туги Іванові Семеновичу стало моторошно, і він мимоволі вдавив голову в свої руки й застиг.

Пісня десь затихла. Здаля обізвалось мукання худоби, закричав на залізниці паровик, потужно простяглися в небо гудки з млина, у сутінках вечора бадьоро прогуркотів поїзд, і знову все стихло. Земля встелялась легкими полохливими сутінками, з-за лук обсипало срібним приском обрій, і раптом вся долина закуталась притемненою знизу білястою місячною млою, що, здавалось, таємниче ткала зеленасту з синьою іскрою тканину. Повз Івана Семеновича пройшли чиїсь тихі обережні кроки.

Коли Іван Семенович поглянув — якась пара, притиснувшись таємниче одне до одного, поволі йшла сіножаттю. Коло дальшої копиці обоє спинились, він підсунув капелюха, мрійливо поглянув на місяць і потім, ніби сомнамбула, нечутно похилився до дівчини і вп'явся в неї поцілунками. Тихий сласний сміх долетів до Івана Семеновича. Молодик обережно обняв дівчину і, притиснувши до себе, легко посадив її на сіно, а сам сів поруч і застиг. І тоді проміння місяця ще жвавіш заструмилось, забило хвилястим шумним потоком, а дуби тривожно зашелестіли верхів'ями.

Іван Семенович устав і прибитою, кволою ходою пішов додому. Він крадькома і мовчки пройшов повз Варвару Карпі-вну, просунувся до себе в кімнату і зразу ж, скинувши з себе одяг, заліз на ліжко, відчуваючи, як усе тіло йому почало трясти лютою пропасницею.

XII

Всі ці кілька днів Іван Семенович пролежав у ліжку. Власне, важко сказати, що саме йому боліло, і все ж він почував глибоку втому й кволість, що зв'язала все тіло й приковувала до ліжка. Знадвору доходили жваві звуки й гомони, і вони здавались тепер незвичайно принадними й святочними, ніби там точилось молоде й веселе життя, що покликало і його до себе. Але далеко приємніш лежати й прислухатись до того життя, ніж самому встрявати в нього.

І він, потай вдоволений з того, тепер радо лежав, розпустивши на дозвіллі всі свої внутрішні поводи й віжки, ніби розварившись і розсунувшись у нагрітому повітрі, радо відчуваючи свою безпомічність і нерухомість, що давала дозвілля його думкам.

Власне, в нього не було ніяких певних думок. Він просто зацікавлено ловив далекий відгомін життя, це накликало йому якийсь клубок роздумувань, і він смаковито сотав їх. Відгомін втихав, думки він висмоктував і тоді знову лежав і зацікавлено прислухався.

Ще одна була найтепліша розрада, що тішила його глибокою насолодою. Шум ялинок майже безугавно гомонів до нього. Це був цілком налагоджений і промовистий шум, і треба тільки дивуватись, як це він і досі не помічав його. Тепер він дізнався, що в різну пору доби вони по-різному шуміли. Вночі їхній шум зводився густими погрозливими хмарами, мов давнє билинне військо збиралося в похід на грізного ворога, а вдень дзвеніли високими співучими нотами. Десь ізнизу зачіпало тихим затишним гомоном, що ніби ховався, сам собі знайшовши затишок, але звідкись зокола наскакував новий порив, шум поволі

наростав низькими рокотливими хвилями, хвилі котили гучніш і гучніш, а тим часом передній віхоть зривався, пустотливо тікав угору і увесь час дратував цілу ту рокотливу отару — аж доки не досягав найбільшого верхів'я, де зачіпався за тоненькі гілля й колисався, задиркувато виспівуючи. Та навали нових звуків починали розлючено воркотати, доки не затоплювали своєю зливою поодинокий дзвінкий виспів. Тоді й самі, ніби на тім угамувавшись, раптом зривались і втихали, і знову десь потай плекався теплий затишний вогник шуму.

І ці верхів'я й низини майже рівномірно чергувались, ніби виконуючи цим невблаганну концертову повинність. Це був зовсім інший, міцно одгороджений від людини світ, і все ж з своїми законами, з своїми інтересами, з своєю робітною й творчою повинністю,— і цього саме не міг збагнути до кінця Іван Семенович. Це було ясно Іванові Семеновичу, і все ж він тепер гостро й напружено прислухався до тих шумів, хоч ніяк не міг згадати, про що саме вони нагадували йому. Але, заколисаний ними, тихо дрімав удень, тоді як ніч проходила йому болісно, в тім, що він чекав сну, бентежився від навали безглуздих думок і прислухався до потайних звуків знадвору.

Дні стояли рівні, спокійні, напоєні сонцем, ніби сонячне море затопило землю і саме застигло і взялося золотою кригою,— аж доки одного дня серед ялинок не звівся бунтівливий шум. Рокотливі хвилі знизу розлючено наскакували й ламали тиху дзвінку пісню на верховині і потім шуміли дужим допливом бурхливого моря, що гуркотить камінням на березі. На горі пісня, вириваючись з тих шумів, неспокійно й розпачливо голосила.

Це було не дарма, бо к полудню шаленим шквалом зірвалася буря, нестямно затрусила й загойдала деревами в парку, в місті збила густу куряву й понесла цілі хмари пилу на долину, щоб пошпурити просто в хмару, що насувалась з південного заходу. Коли перші наскоки її пройшли, від хмар з долини полинули стрімкі хвилі вітру, дерева зашуміли довгим сердитим співом, в небі погрозливо загуркотіло. Раптом блискавка вихопилась проти самого вікна, розрізала парк на дві

бураво-сизі смуги, і потім приголомшено вдарив грім. А коли він стих, з двору долетіло неспокійне мекання кози. В другій кімнаті затупала Варвара Карпівна і зразу ж побігла вниз.

Втім, вона швидко повернулась і, плачучи, заявила, що Юрка нема,— коза прибігла сама,— а з долини насувається велика хмара.

Іван Семенович хвилину подумав і потім спокійно сказав:

— Значить, треба йти шукати.

— Господи! Та куди ж його в таку годину?! Зараз же почнеться страшенна злива!

— Нічого, не турбуйтесь. Я сам піду.

— Під таку бурю? Та хворим?! Чи ви собі що-небудь думаєте? — Вона визирнула у вікно й проголосила: — А вона ж надходить, лишенько, яка й страшна! О Господи!

Але Іван Семенович мерщій встав із ліжка, одягся, захопив пальто Юркові і під плаксиве зітхання Варвари Карпівни вийшов надвір. Коза стояла в хліві, двері були не причинені. Побачивши Івана Семеновича, коза неспокійно замекала, але той мовчки й байдуже пройшов далі.

За містом одірваний клапоть хмари вихопився й посунув ключем уперед, ніби вишукуючи собі нових пастовнів для всієї отари. Знову вихопився вітер і з розгону кинувся просто на ближчі дерева, затрусив ними, перехилив навпіл, закотивши всю густу одежину листу аж до самого стовбура, і, розреготавшись у безглуздій пристрасті, помчався далі. А його шмагонула довгим покривленим батогом блискавка, одірвавши край неба. В світлі її ближчі дерева зовсім розтанули, а віддаль прослався безкраїй ліс тоненьких синя сто-срібних галузок, що виростали в саме небо.

Від дивного незнано п'яного захоплення Іванові Семеновичу забило дух, тілом пройшов мороз. Ніби піднятий якоюсь хвилею, він пустився просто на левади. Вітер на просторі рвав, кружляв кущами, хвиля за хвилею ганялась навперейми, кучугури густих рудаво-синіх хмар поволі й насуплено повзли вперед, щохвилини різала небо й ліси блискавка, а за нею стугонів і рвався грім.

Іван Семенович пробіг перші левади, поминув лісок над яром, зійшов на підгір'я — але Юрка ніде не було. Він спинився й збентежено глянув у далечінь.

Небо раптом ніби сонячно-срібним лезом розрізала глибока й густа смуга, від неї крилами посипались цілі полотнища світла,— і дивна річ! У тім світлі ліси раптом розтанули, і все те місце пойнялось бурхливо-срібним пінявим морем, що зливалось з небом. На мить ударив грім, дуб поблизу увесь затремтів, потім острах йому побіг на самім верхів'ї у полохливім шелесті листя,— навкруги все завмерло, а світ обійняла велика глибока притаєна тиша. Тоді в ній виразно Іван Семенович почув плач дитини. Плач був до того знайомий, безпомічний і вразливий, що Іван Семенович зразу ж пустився на нього. Справді, в ярку серед молодого поросту стояв Юрко і розпачливо-безпомічно дивився вгору.

— Юрасю! Що це ти тут, сину?

Юрко здивовано зиркнув — в очах пробіг страх й неспокій, але вже за мить воно все зайнялось великою розпачливою радістю, хлопець простяг руки і побіг назустріч татові. Він кинувся просто до Івана Семеновича, вдарився в ноги і потім, піднявши обличчя і віддано зазираючи, увесь затремтів.

— Юрку! Дурненький! Що з тобою? Чого ти тут?

— Так Федорки ж нема, тату! Як же я піду додому?!

— То це ти її шукав, дурненький?

— Ну, а як же ж би я повернувся?

— А Федорка дома, Юрку.

— Справді?

Юрко вивірливо оглянув Івана Семеновича, але далі не втерпів і по щирості розплакався. Однак незабаром він схаменувся і кинувся знову до Івана Семеновича, вчепився йому в ноги і заходився тиснути з усіх сил. Кілька великих крапель упали просто на ніс Іванові Семеновичу і розбризкались так, що Юрко навіть засміявся.

— А я, татусю, знаєш, боявся йти додому. Думав, ти сердитимешся, що нема Федорки.

— То це ти через те й зостався?

— Атож.

— Ах, який ти дурненький!

Пустився дощ. Обоє, згинаючись і ховаючи шиї в комір, побігли під гору. Добравшись до стежки, побігли нею, доки не помітили великого дуба. Зрадівши з того, вони завернули мерщій і стали під нього. Товсті розрослі галузі цього дуба давали справжній захист від потоків дощу. Тут було затишно й сухо, і Юрко, бистро окинувши оком затишок, весело заговорив до Івана Семеновича:

— Татусю! Як же ти хворий пішов по мене?

— А я ж знав, що ти тут десь блукаєш.

— А як же ти знав?

— А так і знав.

— Ой, татусю! Який ти!

Юрко знову вдячно й розчулено зазирнув у вічі Іванові Семеновичу і притиснувся до ніг.

Іван Семенович, і сам розчулений цією теплою приязню, притиснув ближче до себе хлопця, накрив його полою свого пальта і покірно чекав.

Дощ тим часом не вщухав. Цілі руді потоки його, мов крізь цівки, цідили й цідили з неба. Щохвилини розривалися блискавки, краяли небо, кололи списами землю, що вся, здавалось, двигтіла від тих списів. Грім, розгуркотівшись поблизу, тікав удалеч цілими валками вагонів. І щоразу, як розривалася блискавка і крила її довгими кінцями застилали далечінь, ліси на ній здавалися сріблясто-прозорими, обрії проривались у неосяжну глибінь,— хлопчину обіймав моторошний холод, і він ще ближче тиснувся до Івана Семеновича.

За великою грозовою зливою насунули ще густіші руді хмари, блискавки з громом посунули на північний захід і тільки здаля краяли небо, дощ пустився тепер рівний, спокійно-співучий, але кінця йому не знати було. Юрко починав тремтіти, і Іван Семенович нахилився і лагідно поспитав:

— Що, Юрасю? Може, ми додому підемо?

— Я не знаю. А що намокнемо? Ти ж захворієш, тату!

— Ні, ні! Я ось зараз тебе візьму на руки і ми пустимось бігти.

Юрко невиразно посміхнувся. Тоді Іван Семенович схопив його на руки і пішов у дощ. Юрко міцно притиснувся і так застиг, хіба тільки коли-не-коли зазирав в обличчя батькові синім щасливим зором.

Дорогою дощ то зривався на густіший, то втихав, щоб потім знову присікти втікачів. Набубнявілі дерева важко гойдались від поривів вітру, покірно й кволо струсюючи з себе росу.

Коли прибігли на подвір'я, Іван Семенович помітив — двері в хлів зоставались так само ще не зачинені, на порозі стояла Федорка, що, впізнавши обох своїх господарів, збентежено замекала. Юрко, побачивши її, скочив з рук Івана Семеновича і зразу ж побіг і почав лащити. Іван Семенович поволі й собі підійшов і байдуже простяг до неї руку. Коза мерщій кинула Юрка і, простягти писок, заходилась лизати Іванові Семеновичу руку і потім, чухаючи носа об ту руку, поглянула на свого господаря прозоро-лагідним зором молодої антилопи. В очах тих промайнула м'яка блакить чистих гірських озер і прихований зосереджено-ясний звірячий розум. Іван Семенович розчулено дивився на козу, тоді як вона, зрадівши з такої несподіваної ласки, терлася носом, лизала руки, чухала лоба і дивилась довірливо-лагідним і слухняним зором. Іван Семенович посміхнувся і, одірвавши руку, пройшов у хлів, завівши туди козу, підкинув їй галузок, взяв Юрка і пішов додому.

Дома, коли вже передяглись і нагрілись і від усього того незвичайно пожвавіли, освіжівши в дощі,— обом було незвичайно приємно слухати, як сокоріло в гущавині парку безугавними цівками зливи. Юрко лагідно, по-дитячому захоплено дзвенів до Варвари Карпівни, по тому всі пили чай з яблукового листу й липини й вечеряли. За вечерею Юрко ненароком згадав за маму, але враз, схаменувшись, злякано зиркнув на Івана Семеновича й затих.

Іван Семенович нічого не сказав, однак у цім теплі і випадковій родинній злагоді, коли надворі рясно шумить дощ, тягне вогкістю й холодним вітром, а тут тепло, сухо, затишно й лагідно,— він гостро

відчув, що немає Лілі, і біль великого жалю й непоправної провини до найближчої людини, до свого друга, до дружини, до найріднішої з усього роду гостро вколов його. Ці патьоки дощу її, вигнану й зневірену, певне, десь там сікли, а вітри шпурляли нею, як одірваним листом.

Юрко, ніби в відповідь на ті відчування, важко зітхнув, не по-дитячому покірно й терпляче.

"А певне ж, він усе це добре розуміє і криється з своїми думками". Іван Семенович устав, тихо погладив хлопця, той, однак, скочив і побіг до Варвари Карпівни розповісти, яку він здоровенну гадюку бачив сьогодні вдень у лісі. І, власне, стежачи за тою гадюкою, він випустив з ока й козу, а потім раптово зчинилася буря.

Іван Семенович пішов до себе і, сівши до столу, приголомшено похилив голову. Крізь ялинкове гілля краплі дощу шелестіли м'якше, у вікно вривався вогкий подув вітру, а тим часом напружене вухо ловило здаля голос Лілин, що ось-ось має прийти й заговорити до нього тим болісно-розчуленим, але довірливим голосом, яким вона говорила у хвилини найбільшої щирості.

Пізніш він, віддаючись тій органічній потребі, що зародилася в ньому останньої пори, потай і ніби соромлячись сам себе, сів до столу і записав у зошит:

"Мені здається, що вся культурна місія людини полягає в тім, щоб у рівнянні замість нуля поставити якийсь інший знак. І ми того знаку увесь час шукаємо, а знайшовши його, хочемо якось зрозуміти. І кожен, звичайно, підходить до нього по-своєму, ніби в нім лежить ключ від цього світового життя. А тим часом забуваємо одне — що джерело всього живущого, всієї енергії є сонце і його ще далеко не виявлені сили.

Недарма старі греки створили кілька образів його, тим визначаючи різні сили й властивості. В тім, що Геліос цілує Деметру, криється велике невичерпане джерело життєвої енергії.

І тільки на землі, нагрітій сонцем, знаєш цю велику злагоду й любов, а замкнутий у камені, марно згораєш у люті й розпачі.

І мені здається, що ті зворушення, що стались у нашій країні, покликають нас до того, щоб творити сонячну культуру. Ми просто забуваємо всю велич сьогоднішнього людського визволення і змагаємось із-за дрібниць. А тим часом цей визвольно-творчий потік уже шумує, і треба дочутись його гомону, і треба радо й бадьоро йти в цей повносонячний ранок прийдешнього золотого дня. Отже, треба глушити всі потайні, темні, люті сили, що сичать у людськім серці, і плекати тільки відважність і ясність духу".

Він скінчив писати й, розчулено посміхаючись, задивився просто в глибінь ночі. Звідти, великими темними очима засмученої дівчини, визирали зорі, що, здавалось, своїми променями, як синіми нитками срібла, потай і любовно ткали великого килима. Іглиці ялинок зривались на далекий заколисаний шум, але шум той зразу ж завмирав, а ялинки вгрузали в небо, як гаванські сигари, втоптані в синьо-оксамитну табакерку.

Ще леліючи в собі ту рясну злагоду, що раптом прорвалась, він кілька разів пройшовся і потім, знову сівши до столу, раптом почав писати листа:

"Люба Лілю! Мені здається, як ти пішла, ніби хтось кинув каменюку у глибоку темну криницю, і відгомони з того ще й досі разять мені серце. Це неможливо! Це просто неприпустима річ! І я ніяк не можу помиритись і повірити, що тебе тут нема! Я ще й досі чую, як складки твоєї сукні ваблять мене до болю свіжим подихом якоїсь неосяжної сили. В них я чую молоду літню степову ніч. В них — ранок землі, в них — дух

пари від гірського водоспаду. Я чую ще й досі, як твоє волосся пахне густим пахтінням гвоздиків, чорнобривців та рути-м'яти, і мені хочеться скинути свою чоловічу силу і розтанути в тім пахтінні.

Я знаю, що середина в нас обох попечена, і ми були одне до одного надто необережні й не стримали тої ворожої сили, що мимоволі постає між чоловіком і жінкою десь із темних стихійних джерел.

Ми завжди неясно почуваємо, що жіноча половина тримає ключа від таємниць життя. І коли вона тільки готується до того, щоб іти тим жіночим шляхом (інколи вона марно бунтує проти нього), знаючи, що це шлях покори й зневаги, хоч на ньому й освятиться життя, ми ще по-лицарськи вклоняємось перед нею.

А коли вона вже взяла на себе цю жертву страждань (сучасна жінка з того марно хоче визволитись) і зараджує нове життя, і все для одного — для освячення його, для виправдання його волі до самоствердження, тоді ми починаємо воювати з нею. Черево її, що святилось у цім гартуванні нового життя, ми просто бридко заплювали, заганьбили всією брудотою, яка тільки є на світі, видуманою й не видуманою. І я не знаю, яка може бути ціна тим, що на таку творчість спромоглися.

Отже, як бачиш, я особисто не в усьому винен. Багато з того, що бунтує в мені, лежить у самій моїй чоловічій природі, і без міри було б важко його перемогти. Але мені здається, що я вже спромігся пересилити і міцно взяти себе в руки.

Коли б ти знову повернулась, люба Лілю, я певний, що життя у нас пішло б далеко лагідніш, а так, мушу признатись, нам тебе дуже й дуже не вистачає.

Вчора Юрко, шукаючи Федорки, затримався на левадах. Я побіг його шукати, обох нас сильно намочило. А як ми повернулись, переодяглися і потім у теплі сіли до вечері, мені захотілось кричати від болю — так

бракувало тебе. Люба Лілю! Не змагайся, не переч, а приходь, будь ласка, і ми все зробимо, щоб зажити, як ми й починали колись".

Іван Семенович густо зітхнув і замислився. Та відчуваючи якусь глибоку відраду, що раптом напоїла йому все тіло, і солодку втому, він ураз повалився на ліжко, навіть не роздягтись.

XIII

Після вчорашньої грози сьогодні день почався ясним сонцем. У повітрі справді розтануло й повисло сонце, і кожен звук доходив стугінливим відгомоном, а далечінь обперезалась густою синьою млою, і ліси в ній витикались свіжим о молоділим зелом.

По частоколу від парку поп'явся рясний гарбузовий цвіт, а під ним полохливим разком ішли настурції.

Юрко ще зрання бігав надворі, але на сніданок ускочив, тримаючи цілий букет настурцій і білих лілей.

— Це дідусь передав тобі. Тільки, будь ласка, не берися за них, а то вони зразу зів'януть. Дідусь каже, що вони зовсім недовго живуть і зразу в'януть від людських рук.

— О, які ж вони чудесні! — сказав Іван Семенович, беручи букет до рук.— Правда, Юрку?

— Авжеж, тату!—засоромлено посміхнувся Юрко. Іван Семенович похилився і понюхав лілеї. Але коли він

випростав голову і поглянув, Юрко залився сміхом і заляскав у долоні.

— Татусю! Та в тебе ніс увесь жовтий.

Іван Семенович заходився його витирати, що викликало в Юрка ще більший сміх. Але квітки швидко поставили до кухля, Варвара Карпівна від себе розчулено зітхнула й похвалила квітки, і Юрко зразу ж якось охолов і розчарувався.

— Ти нічого не знаєш, тату?

— А що саме, Юрку?

— Ти не любиш квіток, татусю! — зітхнувши, сказав Юрко.— Це якби мамуся...

Юрко важко замислився, по тому одірвав свій зір від тої далекої точки і поволі пішов із хати.

В коридорі, однак, він спинився і, повернувшись назад, кинув:

— Тату! Дідусь сказав, що коли ти після обіду ітимеш до річки, щоб зайшов до нього. Підемо всі разом купатись. Добре, татусю?

— Добре, добре, Юрасю!

— Значить, я так і скажу.

І Юрко зразу ж радо вискочив з приміщення.

Робітний день сьогодні несподівано перебився тим, що до педтехнікуму з учительських курсів прийшла екскурсія ознайомитись з різними кабінетами педтехнікуму. Зокрема довелось і Йванові Семеновичу показати фізичний кабінет. Учителі захоплювались доброю організацією кабінету, силою приладь та фізичного збіжжя, зокрема

спинились на рентгенівському приладі, і Іван Семенович відчув несподівану жадобу до провадження своїх дослідів.

Серед екскурсантів була й Вікторія Петрівна. Вона ввесь час дивилась лукаво, з потайним смішком. Коли Іван Семенович підійшов до неї, вже як виходили з кабінету, і попрохав, чи не могла б вона передати листа Лілі, та дуже чемно погодилась. Однак обоє про це далі не розмовляли і зразу ж розійшлися.

По обіді до Івана Семеновича прийшов сам Христофор Федорович. Навколо нього крутився і Юрко, і обоє поводились, ніби були винні у якійсь шкоді, якої ще ніхто не знав, але про неї кортіло признатись. Та затим, що Іван Семенович не допитувався, вони самі не хотіли признатись і зразу ж засіпались іти на річку.

— Ну, Юрку, бери свої труси й рушника, та й підемо зразу! — сказав Христофор Федорович і, звертаючись далі до Івана Семеновича, сказав: — Він у вас страшно спритний хлопець. Але така, знаєте, філігранна особа, що треба дуже чутливо ставитись.

— А, це справді так,— просто й щиро відповів Іван Семенович.— Мушу вам признатись, що ми не вміємо стежити за дітьми, не розуміємо їх і, значить, не вміємо їх виховувати.

— Ну, що ж тут поробиш,— обережно відповів Христо4юр Федорович.— Ми взагалі не вміємо жити, як по правді говорити. Треба вчитись. По-моєму, варто тільки захотіти, і воно само прийде. Знаєте, з сильного серйозного людського хотіння родяться навіть генії. Треба тільки виплекати в собі це сильне хотіння.

Іван Семенович на це нічого не відповів, і всі троє вийшли з приміщення. Щоб не йти душним і курявим містом, вони завернули на левади і пішли ними, хоч це було трохи далі. Ліворуч від них горою

тяглися вівсяні лани, вівса повикидали колос, і тепер лани стелились, як помережені смарагдові килими.

Кремезний, міцно збитий, низенький, лисий, з потилиці і на скронях густо посиланий сріблом, засмаглий, з теплими чорними очима, що звужено і лагідно сміялися,— Христофор

Федорович ступав певними молодечо-хуткими кроками і, примруживши очі, вдивлявся в далечінь веселим добрим оком.

— Ну, от бачите,— звернувся він до Івана Семеновича,— ось ми тепер змагаємось, страждаємо, стогнемо, часто проклинаємо життя. А якийсь маляр, припустімо, напише картину про ці ось вівсяні лани. І десь у музеї збережеться ця картина на п'ятсот чи тисячу літ. І прийдешні подумають, що ми дуже щасливо жили на цій землі, що в наші часи життя на землі було справжнім раєм. Справді, коли поглянути на цю красу землі, в яку вона прибралась, як вона пильнує про кожну істоту, можна подумати, що життя тут іде зовсім щасливо. А ось ми таки не вміємо щасливо жити.

— Бо ми завжди боремось, за щось змагаємось... Наша клітка прагне підпорядкувати увесь світ, а що це не так легко зробити, а думка наша зразу ж творить принадний образ цього майбутнього, то в нас і виходить на кожнім кроці драма...— гаряче сказав Іван Семенович.

— Ну, ось бачите! Ми страшенні спеціалісти на драми. Мозолю натерто на нозі — драма, дитина захворіла — драма, з жінкою посварився — зараз розходься,— і вже тут ціла трагедія. І всюди драми й драми. Як його жити на світі отак з тими драмами!

— А по-моєму, тут нема нічого дивного,— заперечив Іван Семенович. — Коли людина має якусь певну волю до життя і певний план того життя, вона мусить запроваджувати той план, мусить за нього боротись, змагатись з усіма перешкодами, що стоять на шляху до

здійснення, а значить, і дратуватись, бо інакше не було б і боротьби. Це історичне завдання європейської людини, яке висловив Гете, але яке європейська людина почала здійснювати значно раніше — підпорядковувати своїй свідомій творчій волі стихійні сили природи.

— Яз вами тут погоджуюсь, що західна людина підпорядковує своїй творчій волі стихійні сили природи. Але то ж розумна, доцільна боротьба, і коли вона родить драму чи трагедію, то це захоплює вас. А в східноєвропейської людини нема драми, бо нема доцільної творчої боротьби, а є тільки нерозумний бунт і лють. Розумієте? І тут нема чого співчувати. Чому? А тому, що людина сидить серед багнюки й розпльовує люту піну. Що тут є прекрасного, що тут є творчого? Чим тут можна захоплюватись?

— А хіба ж таки Східна Європа нічого не створила? — поспитав спантеличено Іван Семенович.

— А так. Ви, певне, хочете сказати мені на нашу революцію. Я з вами згодний. Але революція прорвалась стихійним порядком, як стихійно розливається повідь. Ви ж бачите, як окремим людям чи партії з їхньою європейською свідомістю і європейською творчою волею, як їм важко впорядкувати те стихійне море. Але це ж добірніші люди, і мова йде про суспільне життя, де вони ще виявляють доцільну творчу волю. А візьміть ви особисте життя або того, кого ми всі взагалі називаємо обивателем. Де в ньому ця творча воля і до чого вона справлена?

— Хіба ж таки наш нарід нічого не творить? Хіба він не має творчої сили?

— Ну розуміється, не має. Це ще не сила, коли він з-за всякого пустяка дратується. Це ж ознака великої кволості. Розумієте? І потім на цім грунті твориться великий культ страждання, шукання Бога, кадять тими стражданнями перед лицем того Бога. А я думаю, знаєте, що коли той Бог і є, то йому не потрібні отакі дурні, вибачайте, наші страждання.

Світ створено зовсім не для того, щоб людина отак нерозумно й недоцільно смикалась, а щоб вона з нього й раділа. Бо тоді для чого оця принадна краса землі, якою вона прибирає кожну істоту? Для чого цей спів, радість, кохання, ця велика жадоба жити, як не для ствердження отого життєвого потоку на землі! Хіба ж мало цього, щоб радіти? Навіть смерть у нас доцільна, розумна і діє в ім'я того життя, бо вона поступається перед сильним, могутнім, творче-доцільним. Але це треба, знаєте, розуміти. А для цього треба спокійно вчутись у себе і ввесь навколишній світ. Розумієте, треба привчити себе до мудрого й спокійного сприймання дійсності!

— Ні, ні! Це єрунда. Це ж ви проповідуєте якусь тваринну обивательську благодушність. Значить, тоді заспокоїтись і погрузнути серед отої багнюки, де ми живемо, та й усе. До цього ваша філософія призводиться. А як же тоді з Гете, з Коперником, з Галілеєм, з тисячами отих відважних героїв, що своїми муками, отим невгамовним вогнем, яким вони горіли, проклали культурний шлях до наших днів? А що б було, коли б вони просто спокійно вдивлялись у власного пупа, вибачайте?

— Ну, так бачте. Ми ж не знаємо, як вони викривали ті закони спізнаної природи. Мабуть же, не постійним роздратуванням і смиканням. Анекдотичне яблуко Ньютонове свідчить нам, що цей чоловік зосереджено, постійно й напружено вдивлявся в природу. Але вони мали в своїх шуканнях, у своїй борні увесь час певну доцільність, до того ж вони дбали про добробут усього людства. Тут є велика різниця.

— А хіба ми, коли бунтуємо, страждаємо, воюємо навіть у дрібницях, хіба ми не маємо перед собою образу того майбутнього? І хіба не в ім'я його ми йдемо на великі муки? По-моєму, тільки в цих муках родиться ідея великого майбутнього.

— Не знаю, чи треба неодмінно мучитись, щоб створити якусь велику ідею майбутнього,— заперечив Христофор Федорович.

— А так! Це неодмінна умова творчості. Це ж уже тисячу разів стверджено. Звідси ж і тоді саме родився Прометей! — запально вигукнув Іван Семенович.

— А я не знаю, звідки родився ваш Прометей, та й взагалі, чи він ще родився. Мало чого люди не видумають, а ми мусимо страждати в ім'я того майбутнього. Я не згодний з цим. Що мені з того, що хтось буде добре жити, як я дуже погано живу? І який я йому життєвий досвід передам, коли сам я так погано жив? Як ви гадаєте? І звідки він візьме зразок для свого кращого життя?

Христофор Федорович якусь хвилину ішов мовчки і потім у роздумі додав:

— Це не так, все ж таки. По-моєму, майбутнє заходить коренями в сучасне. І коли ми накоїли якихось дурниць чи злочинів чи набули хвороб, діти ж мимоволі приймають цей тягар на свої плечі, ніби на спокуту собі. Значить, виходить так, що ми мусимо дуже чуло й терпляче вдумуватись у наше сучасне, зрозуміти по змозі повніш його, з нього створити собі й образ майбутнього. Отож усе залежить від нашої свідомості, кінець кінцем. І виходить, що нам так само треба спокійно й зосереджено вдивлятись у дійсність.

"Поїхав старий з своєю метафізикою",— невдоволено подумав Іван Семенович, але нічого не сказав. Вони саме підходили до річки, і Христофор Федорович, примруживши свої веселі сливові очі, тепер вишукував місця. Втім, уважно оглянувши берег, він невдоволено заявив, що не стане роздягатись серед цієї каші. Іван Семенович йому не перечив, і вони обійшли залюднений берег, далі обігнули заболочену течію, зарослу рогозом та осокою, і тільки там за кущем знайшли піщану пляму, зручну для купання. Та не встигли вони гаразд роздивитись, як Юрко вже скинув з себе одежину і весело бігав голий. Тим часом обоє чоловіків поволі роздягались, все ще розмовляючи. Трохи вище галасували й кричали купальники, а тут тихо плюскотіла об берег вода, звідкись доходила зажурена й повільна річна пісня, промені сонця

лягали косими парусами і дрібні хвилі ряхтіли й бавились червоним золотом.

— Ну, от бачите, як невчасно ми вийшли купатись. Вже сонця нема. Це так тільки, стареча посмішка,— невдоволено сказав Христофор Федорович.— Я люблю купатись зрання. Тоді це дає певний смак. А тепер тільки ганчір'я полоскати в воді.

Він трохи помовчав, глянув на мерехтливу далечінь лук, що тепер закуталась у легкі пасма вечірньої мли, на довгі шереги копиць і ожередів сіна і тоді, повертаючись до Івана Семеновича, сказав:

— Ми страшно чудні люди і абсолютно не вміємо жити. Живемо брудно, неохайно, несмачно. Не вміємо працювати, не вміємо спочивати й розважатись, мучимось, страждаємо, і всё в ім'я якихось ідеалів. Ну, розуміється, ніяких ми ідеалів не знаходимо, бо їх зовсім і нема на світі, а коли й досягаємо чогось, що ми приймали за ідеал, то виходить, що це просто луска. А тим часом життя змарновано на шукання цього ідеалу і згоріло, як свічка перед небіжчиком. Ото так, знаєте! Ось я вам розповім про такий випадок, самий звичайнісінький, але багатозначущий. Якось я після всіх засідань, лекцій, розмов і безконечних денних клопотів зайшов до себе в кабінет і, як був дуже втомлений, запалив дрова в грубці, узяв одну книжку, яку мені недавно прислали з-за кордону, саме один з сучасних англійських романів. І ось сиджу я біля грубки й читаю, а як я давно вже читав англійську книгу, то, звичайно, трохи стомлювався і коли-не-коли одривався й роздумував. А в коридорі примостилось кілька наших дівчат і заходились співати. Декого з них я знав, що вони добре співають. А це була якась розчулена пісня. Голоси були якогось особливого тембру, що тільки з усієї України, здається, плекаються на Сулі та Пслі,— ось те розм'якшене контральто, що в пісні так принадно поглиблює звук. А перед очима в мене наш парк в сизих вечірніх хмарах, вкритий увесь інеєм. І тільки на верхів'ї дуба ворона сполохнула грудку того інею — а то всюди синій спокій. І, знаєте, я заплакав... Просто від радості, від серця, виповненого до самих вінців тою радістю. Значить, на землі може бути й рай, тільки треба зуміти

його створити. І це дуже просто, як просто те, що ми сьогодні могли б любісінько прийти зрання й добре викупатись, а не бовтатись тепер у цім літеплі, коли повітря вже холоне.

— Але це, знаєте, надто суб'єктивно,— похмуро відповів Іван Семенович,— і не кожному це на користь.

— Та що ж! А людське життя, перш за все, має суб'єктивну вартість. Я принаймні тоді зрозумів, що все моє життя було марне й по-дурному прожите, що я не міг цінувати в нім тих сторін і тоді, як саме вони проходили передо мною.

— А чи не думаєте ви, Христофоре Федоровичу, що в двадцять літ ви не могли бути таким спокійним і мудрим і що на той час це було б страшно нудно?

— Чому ж не думаю! Звичайно, людина мусить перегоріти, перемордуватись, щоб стати спокійною й мудрою,— але вміти находити радість у житті треба завжди, в усяку пору життя.

Христофор Федорович устав, примружено поглянув на річку, потер своє волохате, ще міцне й повне тіло і по тому пустився в річку. Незабаром він випурнув і заприскав голосно й смаковито, як пустотливий силен. Іван Семенович, купаючись поруч з ним, залюбки милувався з цього життєнапоєно-го старого. Поблизу, десь на сіножатях, певне, розклали ватру, і дим з неї послався над річкою довгими пасмами, з заходу простяглось довге, по діагоналі обрізане крило хмар. Незабаром воно порвалось на повні купини, купини налилися малиновим кольором і впали в ріку ніжними відсвітами. І старий, помітивши ту червону смужку в воді, впурнув просто в неї.

Обоє купалися недовго, швидко вилізли, і тільки Юрка довелося всякими способами вмовляти, доки він не вибрався, увесь синій і

тремтячи з холоду. Втім, обоє чоловіків його добре розтерли, і хлоп'я, швидко одягшись, зразу ж поскакало вперед.

Назад ідучи, розмовляли лагідно й довірливо, переважно в справах технікуму. Старий скаржився на серце і мріяв про спочинок і тільки хотів ще прослужити останні два роки, щоб дослужитись пенсії. Звичайно, раніш мріялось прослужити до пенсії і потім пожити десь у Криму чи на Кавказі, на березі моря, а тепер хоч би й тут якось перебитись. Властиво, всюди можна знайти свої приємні сторони.

Як вийшли на левади, за залізницею показався край далекого лісу, з-за синьої похмурої стіни його бризнув горющий пояс заходу, пряжка того поясу розбризкувала проміння, що кололо вимите сизе голубине крило хмари.

— Мріють про золотий вік,— байдуже зауважив Христофор Федорович.— І я певний, що він буде. Але його створить не політик, дипломат чи той чванливий військовий півень у галіфе. Вони всі надто сліпі й дурні, бо діють тільки хижими ходами надто розвиненого інтелекту. І це родить зло. А зло тільки розкладає наше життя. Створить його великий поет і інженер.

Він весело посміхнувся в бік Івана Семеновича і потім,

впіймавши Юрка, що допіру прибіг з середини левади, заговорив до нього тою цікавою дитячою мовою, що так в'язала хлопця до старого.

Коли вийшли на широкий міський майдан перед технікумом, в очі впала широка опецькувата постать, що похилено сиділа обличчям до заходу сонця, ніби вгрузаючи головою в неясні поли неба.

Порівнявшись з тою постаттю, Іван Семенович зацікавлено придивився. На пеньку над самою дорогою біля технікуму сидів Ковтун,

зосереджено й засмучено задивившись у захід. Помітивши Івана Семеновича, він зніяковіло посміхнувся і негайно встав.

— О, а ви це що тут?

— Та так, прийшов пройтися,— відповів Ковтун, подаючи свою суху й міцну руку.

— То ви, може, й до мене?

— А до вас же можна, професоре?

— В якій справі?

— Та як вам і признатись,— він невдоволено махнув рукою й одвернувся. Іван Семенович чекав його. Ковтун знову повернувся й, ніяково сміючись, сказав: — Тут діло пішло на парі. Понімаєте, з а спорили з одним партійцем. Він каже, що рентгенівські промені не можуть просвітлювати речей далі, як на аршин-два, і не вірить вам. Так я це прийшов на вивірку, професоре.

Іван Семенович придивився до нього пильніш. Сірі й холодні очі Ковтунові тепер дивились широкими чоловічками з м'якими синіми кружалами навколо них. Іван Семенович посміхнувся й лагідно поспитав:

— Невже вас таки справді цікавить проміння?

— Та чорт його знає! Понімаєте, якось вроді тягне. Воно вроді ото горілки. Інколи прямо не терпиться.

— То нема чого й терпіти,— сміючись, сказав Іван Семенович.— А коли тягне, то й приходьте. Я завжди радий вам показати.

— Та вроді якось соромно, проо^есоре. Та й не хочеться вас від діла одривати... Хоч би ще не той дурень Бабак, так ми б вас на млині якось піддержували.

— А ви вважайте, що це моє діло — показувати. Значить, це якось і обійдеться.

— Та хто знає,— обережно зауважив Ковтун.— Ми таки зіб'ємо й Бабака.

Ковтун ішов поруч з Іваном Семеновичем, кріпко і певно ступаючи і трохи соромлячись від незвичайної ролі, яка йому випала — прохати в людини знання. Однак Іван Семенович, певне, не помітив цього і сказав:

— Я сьогодні, знаете, якраз збирався попрацювати в кабінеті. Значить, будемо разом. Будете мені за асистента.

Ковтун посміхнувся, але добродушний, лагідно-довірливий тон йому дуже подобався, і він, тепер зрадівши й пожвавівши, просто й сердечно сказав:

— Це ж, понімаєте, як відкрити, так які діла ми встругнемо, Іване Семеновичу. Це ж увесь світ можна забрати в свої руки, їдять його мухи!

— Ідьот, тов. Ковтуне! Значить, будемо воювати,— бадьоро сказав Іван Семенович.

Проходячи повз хлів, Іван Семенович машинально простяг руку до кози. Та привітно замекала і простягла свій писок до руки, обдаючи її густою парою. Іван Семенович відчув теплий тваринний дух і, повернувшись до кози, узяв її під рогами і, дивлячись просто у вічі, де застигли оксамитово-сині серпневі ночі, відчув раптом у тих очах неясний відблиск далекого тваринного раю на землі, але це пройшло в

його свідомості, як легка тінь від хмари, і він, ляснувши козу по скроні, поблажливо сказав:

— Ну ти, витрішкувата! Іди собі геть!

Перед ґанком обоє спинились, чекаючи на Христофора Федоровича й Юрка, але що їх не було видно, Іван Семенович махнув рукою і розважно сказав:

— Ну, з старим хлопець ніде не дінеться. Ходімо, мабуть, ворожити.

— А що ж, згода, професоре! — спокійно відповів Ковтун. В кабінеті пашіло ще денним теплом і тому гостріш пахло

нафталіном, денатуратом і тим особливим пахтінням, що завжди стоїть у всіх природничих музеях та кабінетах. Але обоє дослідників, як два відважних мисливці, що потай пробираються в хащах, зайшли до кабінету й, мовчки роздягшись, зразу ж підійшли до ум4юрмера.

Іван Семенович провірив, чи є енергія міської мережі і, зрадівши з того, звернувся до Ковтуна:

— Ну, от бачите, любий друже, індуський фізик Бозе винайшов опрозорювальні промені, а ми про це нічогісінько не знаємо, хоч у принципі це ясно. І в нас деякі речі теж просвічують. Але цього замало. Треба винайти таку силу променів, щоб ними можна було просвітлювати всякі речі, на якій хочете віддалі. Розумієте?

— От ти, дідько! — співчутливо обізвався Ковтун.

— Викрити це — значить взяти в свої руки величезний

розвиток всього суспільства. Ви тепер розумієте, що це значить?

Не перестаючи гомоніти, Іван Семенович знову пустив умформера. В кутку загуло, в катодній машині затріщало, сині паруси світла впали на підлогу. Двоє людей у тім світлі, як чаклуни, таємниче топтались, зазираючи до всяких речей і випробовуючи їх рукою.

Знадвору примирено й повно доходили голоси. Іван Семенович упізнав з гомону, що Юрко повернувся додому і розмовляє з Варварою Карпівною надворі коло хліва. По тому ті голоси стихли, надворі завмерло, на вікно лягло злотаво-сірим тканням небо, тим часом як тут потайний і могутній шелест променів, що павукувато й моторошно стелилися по підлозі, творив дивний у замкнутих, цілком пов'язаних колах свій самостійний світ.

Подеколи Іван Семенович стиха велів Ковтунові принести ту чи ту річ, і той кидався, незграбно гупаючи об підлогу чобітьми. По тому знову обоє тупали стиха й таємниче.

Іван Семенович ввесь час ходив навколо лампи і, пильно придивляючись, роздумував. Сила напруги доходила до 220 т. вольтів. Трансформатором ця сила збільшувалась, і рура відсвічувала густіш і зосередженіш. Однак з того великого ефекту не було. На екрані так само розповзались неясною комашнею літери книги. Схвильовані, збентежені, обоє стояли і напружено стежили.

І раптом Іван Семенович сперсердя вдарив себе об коліно рукою й цмокнув. Ах, телепень! Як же він раніш не здогадався цього зробити. Треба ж скупчити проміння і цим збільшити їхню силу! Ну, ясно, треба зробити, щоб рура рефлексува-ла, і рефлексовані промені треба скупчити крізь опукле шкло. Спохватившись, Іван Семенович взявся ладити руру. Він обклав її нікелевою листвицею, залишивши тільки незначну відтулину для пропускання променів. Потім, обчисливши реальний фокус, приробив у тім місці подвійно-опукле шкло. Все це забрало, певне, з годину. Іван Семенович ще раз обійшов і захоплено обвів прилад, потім знову пустив умформера, довів трансформатора до 875 міліампер і пустив проміння просто на стіну.

І раптом — дивна річ! Проміжок стіни розповзся, ніби вмить розтанув, внизу полягли обриси даху, певне, з хліва, а далі синє галуззя, мабуть, з парку, з дивними м'яко окресленими і притіненими долинками, схожими на місячні ущелини. Ліс той тягся до самої зеленої смуги, що полягла вгорі,— певне, ріки.

Обоє дивились вражено й зачудовано.

— Дайте сюди паперу!—збентежено закричав Іван Семенович.

Ковтун зразу ж кинувся, загупав чобітьми, отетеріло завозив рукою по столу і, нарешті схопивши якогось аркушика, що чомусь випорскував йому з рук, подав Косеневі. Той, майже не бачачи паперу, схопив його в руки і, все ще не одриваючись враженим, захопленим від перемоги зором, вийняв олівця і став записувати височінь амперного тиснення, віддалення фокусу, кут злому променів, далечінь опрозорюва ної речі.

Ковтун стежив за ним витріщеним отетерілим зором, витягти обличчя з настовбурченим чубом вперед. Це були справді якісь чари, і ще мить якась, і можна відкинути всякі науки, закони природи й ствердити, що це знову нечиста сила кепкує з людини, показуючи їй принадну силу своїх чарів. Втім, Ковтун одігнав ці думки й, підійшовши ближче, нахилився, дивлячись на руру з тихою зачудованою посмішкою. Далекі ліси з густою смугою річки, вкриті рясною синьою тирсою інею, тепер ніби тремтіли, випускаючи з свого галуззя шелест шовку.

— Ну, бачите, яка справа. Ми просто знайшли, очевидно, зовсім випадково, промені з довжиною хвилі й інтенсивністю, що дорівнюється випроміненню даної стіни. Значить, ці промені рівні тому випромінюванню. Тим-то стіна перед ними стала зовсім прозорою. Ви бачите? Але ось дивіться далі! Ці промені надто слабкі, щоб опрозорити всі речі за стіною. Тим-то й видно сильвети навіть ближчих будівель.

Ковтун мовчки слухав і вдивлявся в це чудодіяння. Косень обійшов апарат з трьох сторін і потім, повернувшись знову на старе місце, обізвався до Ковтуна:

— А давайте тепер спробуємо навести ці промені на стіни будинку. Цікаво, що з цього вийде?

За хвилину перед ними виступала ціла амфілада синіх перетятих геометричних площин. На деяких з них позначались неясні обриси речей, в яких з певним напруженням уяви можна було впізнати речі хатнього вжитку — столи, стільці, шухляди і т. ін. Але всі вони виступали дуже тьмяно. Косень збільшив амперне тиснення в трансформаторі, наблизив фокус перетинання, і все ж ясність синіх геометричних площин, як і тьмяних сильветів на них, від того нітрохи не збільшилась. Однак обоє у мрійній задумі дивились, як тремтіли перетяті й пов'язані колами площини. Перед очима коливались і пересувались дивно пожмакані сині полотнища з густими ребрами стін, мов неясні місячні тіні на снігу.

Знадвору тим часом надходив гомін, але тепер такий далекий, мов з якого іншого світу.

— Ну, ось і все! — сумно й тихо сказав Іван Семенович.— Далі ми не підемо. Це ясно! І виходить, що проблема опрозо-рювання далеко ще не розв'язана.

Ковтун нічого не відповів і тільки густо зітхнув. Він нерішуче потоптався і потім, заховавши поволі свого блокнота, тихо, все ще приголомшений цією подією, попрощався. Іван Семенович машинально подав руку, не одриваючи свого погляду від тихих мерехтливих тінів, що доходили з якоїсь неясної окресленої далечіні. Потім тихо, ніби боячись порушити тишу ночі, виключив струм.

І зразу ж обірвався сухий шелест шовку. В кімнаті справді настала тиша, а ніч зразу ж заговорила тисячами голосів, мовби змагаючись і поспішаючи викликати всі створіння на свій тьмяний бенкет. Але Косень не чув того поклику. До глибини стривожений шелестом синіх променів і все ще напоєний тим шелестом і внутрішньо зосереджений на нім, він рвучкими, неспокійними рухами підійшов до столу і, засвітивши настільну лампу, записав до свого зошита:

"Ні, ні! Не гармонія, а тільки перемога людської волі, цей невгасимий Прометеїв вогонь, поведе людськість у майбутнє. Тільки сама собі б вона не зрадила. Тільки б не вгасав огонь сумління в окремих індивідуальностей до загально-людського добробуту. Цей новий Бог міцно спаяної комашні повинен на довгий час заступити старого Бога, доки остаточно по-кома-шиному не оформляться великі людські міста.

Ми зовсім недооцінюємо своєї доби. Ми гадаємо, що стали вже десь посередині її, а тим часом вона тільки починається. Починається нова доба, і ми вступаємо в неї. У ній на мить перетнуться давні культурні досягнення Сходу й Заходу, але остаточно оо^юрмить її наукова синтеза, в чім я глибоко певний. І в ім'я тієї синтези ми повинні жити й творити".

XIV

Всі пізніші дні в Івана Семеновича пройшли в гостро напруженій праці над промінням. А як денні господарські клопоти одбирали в нього дуже мало часу, городина саме достигала, в технікумі до осінніх іспитів залишалось, певне, тижнів зо три, а то й цілий місяць,— Іван Семенович запально й віддано працював у себе в кабінеті.

Ясно, що апарат був зовсім не встаткований. Треба було всякими способами збільшити інтенсивність цих променів Х. Для цього треба було збільшити, по-перше, чинність трансформатора, краще встаткувати руру, особливо ж її рефлек-ційність. Він дуже пильно

обклав її нікелевою листвицею, ще більш звузив кружало для пропускання променів. Нарешті певніш устаткував подвійно-опукле шкло. Все це було протягом тижня зроблено й вивірено. Увесь цей час Іван Семенович вів свої записи. І все ж перевірка апарата на дослідах ясно показала, що чогось бракує. Але чого саме, Іван Семенович не міг би сказати. Саме над цією роботою, як він сидів у себе в кабінеті й роздумував, застав його тов. Бабак. Бабак зайшов крадькома, улесливо посміхаючись, і дуже запобігливо привітався.

— Працюєте все? Труженик науки. Це знаменито.

— А чим знаменито, т. Бабаче? — з удаваною серйозністю поспитав Косень.

— Ну, хіба я не знаю. Нові винаходи готуєте. Вроді Едісо-на, виходить.

Він підійшов ближче і енергійно з нахилом до звичайної йому фамільярності махнув рукою, перевалився і просто спитав:

— Ну, а як на перевірку поставити? Невже це, значить, вийде ?

Іван Семенович скептично окинув його оком:

— А чому ж ні, ви гадаєте?

— От здорово. Та це ж тоді світ можна подолати! Направив промінь і бачиш, що в однім і другім кутку робиться. І зразу ж накрив його.

— Розуміється, можна подолати, коли ви, т. Бабаче, цьому не заважатимете.

— А навіщо заважати? Це ж тільки так говориться. Ми дуже шануємо всі наукові відкриття.

— Справді? Це дуже приємно.

Іван Семенович лукаво посміхнувся й нащулено чекав. Бабак крутнувся, наївно оглянув кабінет і обережно поспитав:

— А скажіть, пожалуста, тов. Косень, ви не одмовитесь прочитати лекцію нам про відкриття ваше?

— Ах, ви он про що. Вас цікавить винахід?

— Ну, як же! Це ж дуже інтересно. Ми всі хотіли б почути. Страшно інтересно!

Іван Семенович замислився. Тим часом Бабак знову пересунувся до нього з стільцем і заговорив:

— Я думаю, конечно, ви не станете сердитись на нас за ті неприємності. Ви понімаєте, це не від нас залежало.

— Да? Але ви з великою охотою виконали те, що не від вас залежало.

— Та що ви! Я завжди до вас з великою пошаною ставився.

— Ну гаразд! Я, положим, на вас ще сердитий. Але для всього вашого гурту прочитаю. У вас дуже славне товариство.

— Значить, ідьот, т. Косеню? Це добре, що ви не цураєтесь пролетаріату! Значить, я так і скажу хлопцям.

Бабак витяг блокнота і, хитро глянувши, поспитав:

— Може, ви скажете, коли саме й прочитаєте?

— А звичайно. Це можна сказати.

Косень подумав, перебрав свої замітки в блокноті і тоді сказав:

— Давайте на суботу. Згода?

— А що ж! Мабуть, це найкраще й буде.

Бабак поволі й щиро стиснув Косеневі руку і на прощання сказав:

— Я думаю, що про плату ми не станем говорити. Цього разу ми не обідимо вас. Клянусь вам честю!

Лекція й справді відбулася в суботу. На жаль, Іван Семенович не міг узяти з собою всіх приладів, і довелось все показувати на спрощених примітивних спорудженнях. Але й на них виходив зовсім несподіваний і сильний ефект в очах авдиторії. Це було помітно на стомлених і все ж гостро зацікавлених обличчях, що лекція на всіх справила дуже сильне враження.

По закінченні декції посипались запитання й здогадки. Робітництво пожвавіло. Питання ставили гостро, спостережливо й догадливо. Дехто пускався на дотепи. Незабаром створилась якась на диво проста й довірлива атмосфера, і вперше за весь час перед Косенем виступила не суха й холодна схема залізного й відважного пролетаріату, а живі люди-робітники з живою індивідуальною вдачею. Розмови скінчились десь коло дев'ятої години. Косень попрощався просто й щиро, відчуваючи дивну повноту враження від цієї розмови.

У дворі догнав його Бабак і повідомив, що завком ухвалив визначити за цю лекцію потрійну проти норми платню — а саме три пуди найкращого борошна. Борошно завтра буде приставлене на приміщення. Проте можна приставити цілий чувал на п'ять пудів. Так, це значить, трохи дамо й авансом. Краще так і зробимо. Це буде платня за дві лекції.

— Ви ж, звичайно, й далі нам читатимете? Бабак стиснув гаряче руку й побіг назад.

— А Бабак вас і тут хотів нагріти. Нічого. По-його тепер не буде. Ми це все з'ясуємо і дошлемо вам і шостого пуда,— сказав раптом Гумілевський, доганяючи Івана Семеновича.— А лекція, знаєте, дуже інтересна. Робітники страшенно вдоволені,— сказав він зниженим і розчуленим голосом.— Такої лекції в нас ніколи ще не було.

Гумілевський невиразно озирнувся, потім повів носом вперед, внюхуючись у густі нічні сутінки, а далі розчулено сказав:

— Година добра стоїть: суха й тепла. Це хліб саме добре возити. Цього року його і вродило добре, ну й звозити добре.

Він знизав плечима, похилив голову і, ніби перепрошуючи сь, додав:

— Ну сказати, що тільки тут хліба небагато. А в нас, це на Катеринославщині, возять хліб гарбами. Як вийдеш увечері на дорогу, так тільки й чуєш, як цокотить колесами, ніби з усього світу зійшлися ковалі.

Іван Семенович скоса, але пильно поглянув на нього й сказав:

— Це дивно, однак, що ви так любите землю.

— Ну, а чому б мені й не любити її, як вона така родюща тут?

— А чого ж ваш брат так часто кидає її, зривається?

— Ну, так я вам скажу, що він, значить, ледар і гевал. А хіба такі всі...

Вони зайшли саме в середину міста. Вулицею пробігло кілька військових фургонів, знявши гучну торохкотню та куряву. Коли ж торохкотня завмерла, з міського парку долетіла музика. Духовий оркестр, певне, військовий, грав жалібно "На сопках Маньчжурії".

Косень з Гумілевським підійшли до міського парку, звідки було видно пари й гурти гулящих. В деяких місцях дошки паркану були поодривані, і, збивши кропиву, кілька хлоп'ят пожадливо зазирали в сад. Один із них зголодніло смоктав бичка цигарки.

В саду барабан гучно відбив останні такти, і Косень уважно глянув у глибінь парку. Раптом в промінні від ліхтаря він помітив Лілю з Вікторією Петрівною. Обоє нерішуче спинились, оглядаючись навкруги. У Лілі був погляд втомний і злякано-тужливий. Косень рвонувся був бігти і скочив на перегородку паркану. Хлоп'ята здивовано й ображено відступили. Ліля, певне, помітила, бо очі її вражено й злякано застигли на ньому. За мить вона одвернула голову й, взявши під руку Вікторію Петрівну, спокійно пішла вперед, хоч Косеневі здавалось, що ліва, нога її тремтіла й трохи присідала.

— Нічого цікавого! — підійшовши ближче, сказав Гумілевський.— Так собі товчуться тут щовечора. З військовими більше гуляють.

Косень зліз з паркану і, обтрусившись, знову взяв свою валізку з приладами. Він ішов якийсь час мовчки, перемагаючи те глибоке хвилювання, що його викликала несподівана зустріч з Лілею, і напружено шукаючи слів для розмови, щоб потаїти те хвилювання.

— А все ж таки, чому ж ви, Гумілевський, не їдете хлібо-робствувати на старе гніздо, раз ви так це любите?

— Ну що значить — не їдете? То ж не вопрос! Я ж вам казав, що мене там розорили бандити. А тепер як я поїду, коли в мене четверо дітей і жінка хвора. Що я з тими ротами робитиму на землі? Вони ж мені помочі не дадуть, а з'їдять в один раз.

— Ну, це вже справді гірше. Бачите, ви собі наплодили дітей, а тепер хочете ще й розкошувати.

— А що я робитиму? Наш брат без цього не може. Він мусить розсипатись по землі, як миші. Він мусить розмножа-тись по землі. Це ще так наші старі говорили. Ну, та й без цього не можна. Так життя велить: живеш, голову собі морочиш, про рід свій дбаєш, значить, треба й дітей мати. Без цього не можна!

— Може, й правда ваша, Гумілевський,— в задумі сказав Косень.— Закони життя, отого, якого ми ще не знаємо, сильніші за все, і вони примушують нас робити так, як їм треба.

— Ну, а я хіба не так кажу? Про що говорити?

Вони дійшли до самого технікуму. Тут Гумілевський спинився і, хитаючись усім своїм довгим тілом і тиснучи руку Косеневі, тихо й розчулено сказав:

— Ну, і ще раз спасибі, що нас не забули й усе розказали. Дуже чудесна лекція... А борошно я завтра приставлю вам.

І раптом у ту хвилю, як Косень прощався з Гумілевським, йому прийшло в голову спробувати ще деякі досліди з промінням, замінивши подвійно-опуклу лінзу одним з ромбоедричних кристалів.

Він мерщій вклонився Гумілевському і зараз же побіг додому.

Дома, однак, чекали на Косеня несподівані неприємності: захворів Юрко. Варвара Карпівна поклала його в ліжко, зміряла температуру — було 38,7°,— напоїла його липиною й закутала, а тепер не знає, що далі робити.

— Юрко увесь час кличе маму,— невдоволено вона сказала.— А я ж не знаю, як ви скажете?

Вона потай і лукаво зирнула на Косеня, та втім той тільки знизав плечима.

Він мовчки випив ледве теплого чаю і тоді, гадаючи, що з хворобою хлопця треба почекати до ранку, сам пішов знову до кабінету. Так, треба вивірити цю нову думку, що притьмом прийшла в голову про застосування кристалу.

В шухляді з взірцями він знайшов один з кристалів гексагональної системи, аріотаз, що сюди потрапив знову ж із якоїсь аматорської колекції, розбитої в часи громадянської війни. На етикетці значилось, що його було знайдено в Алтаї. Він був заправлений в золоту оздобу, і тепер його легко вставити на місце лінзи. Довелося витратити, певне, з півгодини, доки приладнав каменя, поставив його й вивірив реальний для нього фокус, відповідний кутом аріотазу. Потім, урочисто й злякано затаївши дух і стримуючи в собі тремтіння, що проймало його наскрізь, пустив струм. І зразу ж почувся уже знаний потріск і шум жмаканого сухого шовку. Стіна так само, як і попереднього разу, зразу ж розтанула в променях, але розтанули й сині ліси, й тільки сама ріка бузовою смугою тремтіла вгорі. Натомість злотаво-біла вогняна смуга врізувалась у небо. Речі опрозорились.

Зменшив струмову силу, і край лісу показався на обрії легкою мережею. І ще менше тиснення — і ближчі речі виростали виразнішими

обрисами... Це була майже неймовірна, божевільна річ. Вбираючи густо в груди повітря і майже не в силі спинити серце, що нестримно й сочисто гнало кров до горла, диким і п'яним зором він стежив за промінням.

Потім обережно, ніби збираючись когось спіймати, несподівано, котячими рухами навів фокус на своє приміщення. Знову пописались на виднокрузі бірюзові з густо обрубаними ребрами площини стін, темні силуети речей,— площина ламала й різала площину, ріг на ріг лягав. Але тиснення збільшилось — і обриси речей розтанули, а замість того прослалась злотаво-біляста смуга.

Так! Тиснення надто високе. Применшивши його, помітив деякі невиразні силуети площин і речей, що дедалі більш

і більш густіли, і нарешті в обрисах тих речей він упізнав обстанову власного приміщення. Це тішило, як приємна й несподівана забавка, якої пощастило досягти по довгих часах зусиль і праці. І раптом в тій обстанові несподівано заворушилась постать, що похило сиділа над ліжком дитини, і повела руками, ніби щось дбайло пестила в себе на грудях. Неясні обриси чогось, як два опромінені карати діамантів, колихались на грудях. Так, швидше за все це була Ліля. Невже це вона прийшла? Обличчя увесь час рухалось, і риси його були неясні.

Тепер пустив більше тиснення. І ніби відчуваючи це, жінка повернулась обличчям. Воно все відсвічувало дивною, лагідно-привітною посмішкою. Ліля!.. Ліля!..

Шум сухого шовку в апараті зростав, та, байдужий до того шуму, Косень нестямно-божевільним зором вдивлявся в те обличчя.

Раптом зчинився гострий поляск і тріскання. Якась ураганна сила штовхнула Косеня до дверей. І коли вже падав, на мить помітив — величезний пук злотаво-білястого світла вихопився з апарата і,

знявшись у повітрі, розірвався з неймовірною силою. І зразу ж настала темрява... В руці гостро боліло. Але, не зважаючи на той біль, Косень раптом схопився і побіг просто до себе. Входячи в коридор, він трохи отямився і, відчинивши злегка двері, обережно зазирнув. Над ліжком Юрка похилено сиділа Ліля, вже майже роздягнута, в одній сорочці, але чомусь затримавшись. Косень, приголомшений, зайшов спереду й заглянув. Ліля плакала. Сльози так рясно точились з очей, що вона нічого не помічала і зовсім машинально пестила метелика, що залетів знадвору і сів їй на пальці. Дві краплі сліз, що повисли на червонім банті сорочки на грудях, в промінні від лампи справді горіли діамантами.

Косень підійшов ближче і, нічого не кажучи, упав просто головою на коліна Лілині. Ліля лише здригнулась, але не змінила пози і нічого не сказала. Тільки пізніш рука її кволо лягла йому на голову, а коли він звів на неї очі, одна велика сльоза впала йому просто на чоло...